

Ded er en wiidenskab oc ingen traaldom

Trolddom og trolddomsforestillinger i Leonora Christina Ulfeldts *Jammers Minde* og *Den franske selvbiografi*

Af Martine Dorch Schøler

Studienummer:

Modul: K2, speciale, Fag: Historie

Semester: Forår 2016, Sprog: Dansk

Eksamen på tværs af sprogskel: Nej

Antal anslag: 179.417

Vejleder: Kim Esmark

Abstract

The central interest of this master thesis is to look into, how the autobiographies of Leonora Christina Ulfeldt, *Jammers Minde* and *Den franske selvbiografi*, portray the subject of witchcraft and perceptions of witchcraft in 17th century Scandinavia. The latter is also known by its original French title *La Vie d'Eleonore Christine comtesse d'Ulfeldt*. The study takes its point of departure in the approach of the history of mentalities, trying to uncover the mental layers in the conceptions of witchcraft. This approach is mixed with an inspiration from the field of microhistory, focusing on a narrow context and the sources made by one single individual. The conclusions of the study show that in general witchcraft is portrayed as a rather political or “micropolitical” phenomenon in the sources, closely related to intrigue, social position and practical demands. Three main discourses of witchcraft are identified: A popular discourse focusing on safety, wisdom and the damaging aspects of witchcraft, *maleficium*. An educated discourse ascribing little attention to the power of the witch and *maleficium* compared to the popular discourse, and focusing instead on the role the Devil plays in the alleged crimes of witchcraft. The third is a sceptic discourse, which does not seem to deny the possibility of witchcraft altogether but refuses the sorts of “witchcraft”, which can also come about by natural means. The concern in this discourse is not to assign too large a part to the Devil, and the religious frame seems to take precedence over natural explanations. However the importance of the latter is also emphasized. Moreover, the study also looks into the defensive strategies employed by Leonora Christina as to the said allegations against her for witchcraft, and so it includes a focus on the relations between the different discourses. The defensive strategies include among others a pragmatic discourse for self-protection, a religious defense and the use of humor, especially when affronted with the popular understandings of witchcraft. Meanwhile expressions of anger seem to be avoided, possibly due to an emphasis on etiquette. Finally, an interest in positioning oneself, based on social standing, experience and contextual concerns, is also apparent. This again demonstrates the strong position that the political and micropolitical aspects of witchcraft seem to have in these two sources.

Indhold

Indledende afsnit.....	5
Indledning.....	5
Problemfelt: Trolddomsforestillinger i tidlig moderne tid	6
Problemformulering:	10
Periodisk overblik: 1600 tallets Danmark.....	10
Leonora Christina, Corfitz Ulfeldt og de politiske forviklinger	11
Teori, kilder og metode	14
Historiografisk afsnit: Forskningsperspektiver på trolddom og trolddomsforestillinger	14
Kilder.....	23
Jammers Minde:	25
Den Franske Selvbiografi:	28
Specialets metode: Mentalitetshistorie og mikrohistorie.....	30
Analyse: Uddrag af Jammers Minde og Den franske selvbiografi	35
Episode 1: Flugten fra Hammershus, Adolph Fuchs og dronning Sophie Amalie	35
Resume	35
En politisk konflikt og en kamp om ære	36
Lærde forestillinger om trolddom: Djævelens magt.....	38
Forklaringssystemer: Det magiske og det religiøse.....	39
Episode 2: Rygterne, Maren Bloks og dronning Sophie Amalie	40
Resume	40
De folkelige trolddomsforestillinger og personlige forudsætninger	41
Forklaringssystemer og forsvarsstrategier	42
Episode 3: Trolovelsesfesten, Karen Ollis Daatter.....	44
Resume	44
De folkelige forestillinger om trolddommens beskyttende funktion.....	44
Forsvarsstrategierne: Religion, humor, positionering og indbildning.....	47
Episode 4: Maren Bloks anmodning, Karen Ollis Daatter, Maren Bloks	50
Resume	50
Folkelige forestillinger: Maleficium	51
En skeptisk diskurs: Galne, indbildede konster	52
En pragmatisk diskurs: Bedrageri og modsætningsfyldte elementer	55
Brud med diskursen om kvinder som svage værktøjer	57
Episode 5: Øllebrøden, Karen Ollis Daatter.....	58

Resume	58
Troldomsrygtets farlige konsekvenser	59
Relationen mellem de folkelige forestillinger og den skeptiske diskurs	60
Vredesopfattelsen: Ondskab og synd.....	61
Konklusion: Trolddom og troldomsforestillinger i 1600 tallet	62
Litteraturliste.....	68
Kilder:.....	68
Litteratur:.....	69
Nyhedsartikler/medier:	71
Hjemmesider:	72
Bilagsoversigt:.....	72
Bilag 1	74
Bilag 2	76
Bilag 3	79
Bilag 4	82
Bilag 5	85
Bilag 6	87
Bilag 7	89

Indledende afsnit

Indledning

Den dag i dag er det stadig muligt at finde eksempler på trolddomstro, skønt de færreste måske tænker over det til daglig. Nødhjælpsarbejder og børnehjemsdirektør Anja Ringgren Lovén er således kendt for at opspore og hjælpe nigerianske børn, der af deres familiemedlemmer og andre landsbyboere bliver anset for at være hekse (Larsen 2016). Tillige besøgte kronprinsesse Mary for nyligt et kvindecenter i Burkina Faso, hvor hun mødte en kvinde, som var blevet beskyldt for at være en heks og havde mistet alt. Det er efter sigende stadig et problem for mange kvinder i Burkina Faso (Trier 2016). Forfatteren og historikeren Jens Chr. V. Johansen skrev da også i artiklen ”Om helte, skurke og Guds forsyn” fra 1992, at der ikke er nogen, der vil afvise, at trolddomstroen er fortsat ind i det 20. århundrede (Johansen 1992:160). En udtalelse, der altså også synes at gøre sig gældende her i det 21. århundrede. Vi finder da også stadig visse magiske elementer i marginen af det moderne, vestlige samfund, hvor mange sportsfolk for eksempel har særlige ritualer, som de skal udføre korrekt for at få succes i en konkurrence eller kamp. Som kronprinsesse Mary også udtalte under det pågældende besøg, er hekseri dog noget, hun og de fleste af os forbinder med 1600 tallet (Trier 2016:00.33-00.47).

Flere historikere har igennem tiden påpeget, at det var en overgang af stor betydning, som fandt sted, da man bevægede sig fra en magisk-religiøs forestillingsverden og forklaringsramme til en videnskabelig og, i moderne betydning, mere ”rationelt” betonet. Max Weber har i *The Sociology of Religion* (1964) betegnet det således, at troen på magi var en af de mest alvorlige forhindringer for en rationalisering af det økonomiske liv, og at man, i forbindelse med ovennævnte udvikling, gik bort fra at se verden som: ”(...) a great enchanted garden (...)” (Weber 1964:270). Der var således tale om en overgang til et mere velordnet og rationelt univers, hvor der var en forudsigelig sammenhæng mellem årsag og effekt. En overgang, der også kaldes: ”(...) ‘the disenchantment of the world’ (...)” (Thomas 1971:657). Den engelske historiker Keith Thomas skriver i artiklen ”An Anthropology of Religion and Magic, II” (1975), at der i løbet af 1600 tallet fandt en forandring sted, hvad angår attituden til forholdet mellem menneske og gud. Denne indebar, at man i højere grad begyndte at forlade sig på selvhjælp og bøn frem for guddommelig indgriben via magi, og han betragter dette som ét af historiens store skel (Thomas 1975:98;100). Samtidig var det også ved afslutningen af det 17. århundrede muligt at foretage en skelnen mellem magi og religion, som det ikke ville have været muligt at foretage ved indledningen til perioden (Thomas 1971:640). Selvom det var en langstrakt

proces, der spirede i middelalderen og ikke nødvendigvis er helt færdig i dag, er 1600 tallet altså en helt central fase, og det er her specialet vil dykke ned.

Formålet med forhåndenværende studie vil således være at opnå en større indsigt i forestillingsverden i det tidlige moderne skandinaviske samfund, i et forsøg på at forstå såvel vores egen mentale udvikling som samfundsudviklingen bedre. Dermed ikke være sagt, at vi kan drage paralleller til for eksempel heksetroen i nutidige afrikanske samfund, men måske kan en større forståelse af vores egen historie og de forklaringsystemer, der har været benyttet gennem tiden, medføre, at vi kan få en bedre forståelse af den situation, befolkningen i andre lande står i nu. Ydermere kan et sådant studie, via aflivningen af myter, være med til at give os et nyt og mere kritisk perspektiv på os selv og vores historie. Johansen beretter således om, hvorledes én af hans hovedteser om trolddomsforfølgelserne blev modtaget i sin tid. Tesen lyder på, at det især var den almindelige danske sognepræst, som havde æren for, at trolddomsprocesserne ophørte hen imod slutningen af det 17. århundrede. Dette, fortæller han, medførte stor forbløffelse og skepsis ved hans foredrag og blev opfattet som en form for hvidvaskning af gejstligheden (Johansen 1992:159). En omdefinering af myter og videnskabelige diskurser som denne kan altså være med til at gribe ind i hele vores selvforståelse.

Håbet er således med dette studie at øge forståelsen af, hvad der karakteriserede trolddomsfænomenet, og hvilke funktioner det havde i 1600 tallet. Det vil sige i en tid, hvor der var begyndende opbrudstilstande, og hvor der fandt spirende transformationer sted. Dette med henblik på at få indblik i en forestillingsverden, der på mange punkter forekommer fremmed i dag, og de processer der fandt sted. Ved at granske to kilder, som afspejler et andet udsnit af den historiske virkelighed end trolddomsprocesserne, er det forhåbningen, at særlige betoning og nuancer vil tone frem, som man ikke umiddelbart får adgang til i andre former for kilder. Disse kilder er henholdsvis *Jammers Minde* og *Den franske selvbiografi* af Leonora Christina Ulfeldt. Sidstnævnte har også den originale franske titel *La Vie d'Eleonore Christine comtesse d'Ulfeldt*. Kilderne vil så blive suppleret af forskningslitteratur fra trolddomsfeltet og andre relevante kilder. Derved forfølges muligheden for at spejle sig i et fænomen og en periode, som begge på én gang synes umådeligt fjerne og anderledes og samtidig meget velkendte.

Problemfelt: Trolddomsforestillinger i tidlig moderne tid

Hvad angår trolddomstroen i perioden og spørgsmålet om, hvordan og hvorfor denne ændrede sig, er det indledningsvis interessant at bemærke, at vi i perioden finder en relativt markant forskel i

holdningen til trolddom hos to generationer af den samme del af kongefamilien, henholdsvis kong Christian IV og hans datter Leonora Christina Ulfeldt.

Kong Christian IV synes at have været overbevist om trolddommens reelle trussel mod samfundet. Han udsendte således blandt andet den berømte 1617 forordning. Her opfordres der til at slå hårdt ned på troldfolk og deres medvidere, og denne forordning kan ses som en skærpelse af de hidtidige love, da man øgede mulighederne for at anklage og straffe folk, som praktiserede den ”hvide magi”, samtidig med forbrydelsens religiøse karakter blev betonet (Birkelund 1983:30; ”Forordning om troldfolk og deres medvidere 12. oktober 1617” 2014). Desuden var han, som det senere vil fremgå, personligt involveret i visse trolddomssager og rettede blandt andet anklager om trolddomskonspirationer mod sin hustru til venstre hånd, Kirsten Munk.

Leonora Christinas måde at udtrykke sig i forhold til trolddomstroen og –beskyldningerne synes at afspejle en væsentligt anderledes opfattelse af fænomenet. Som det senere vil fremgå, er Leonora Christina, der angiveligt selv blev mistænkt af visse folk for at kunne udøve trolddom, ligefrem i stand til at spøge med trolddomstroen ved flere lejligheder. Meningsforskelle mellem forskellige generationer af den samme slægt er selvfølgelig på ingen måde usædvanlige, men dette element synes at antyde, at der tilsyneladende fandt et ganske markant holdningsskifte sted i løbet af relativt få generationer. Den kongelige familie kan naturligvis ikke betragtes som repræsentativ for befolkningen, men det antyder dog, at der har været væsentlige kulturelle forandringer og strømninger på spil inden for et forholdsvis kortfattet tidsrum i perioden. I lyset heraf, er der således et incitationsmoment for at undersøge trolddomsforestillingerne i Leonora Christinas skrifter nærmere.

Derudover har forskningen i høj grad fokuseret på retsprocesserne, idet retsdokumenterne, der var et resultat af de førte processer, for denne forskning udskiller sig som den væsentligste kildegruppe (Johansen 1991:15). Det betyder dog også, at der ofte er tale om en bestemt situation med bestemte juridiske rammer. Det synes derfor interessant at se nærmere på en anden form for kilde, end de mere gængse, for at undersøge om der i forbindelse med sådanne kilder fremkommer nogle nye perspektiver på fænomenet. De interaktioner angående trolddom, der førte til retssager, må alt andet end lige formodes at være en mindre del ud af de almindelige daglige konflikter og meningsudvekslinger om emnet. I forlængelse heraf bliver det interessant, om der er nuancer, som i højere grad kommer til udtryk i en type af kilde, hvor beskrivelserne indgår i mere ”levende” interaktioner og er sat af andre rammer, end tilfældet er i kilderne fra processerne.

Metoden i specialet vil basere sig på den mentalitetshistoriske tilgang og den danske historiker Alex Wittendorffs fremstilling af denne. I betragtning af at genstandsområdet i forhåndenværende studie er mentale forestillinger om trolddom, som en del af ”det levede liv”, synes metoden særligt velegnet til formålet. Ved hjælp af denne synes det også muligt at inddrage et fokus på den specifikke situation og konteksts betydning for den form, forestillingerne antager, for at undersøge hvorvidt og hvorledes kulturen, den sociale baggrund og situationens særlige behov influerer på disse. Derudover synes det også oplagt at inddrage Wittendorffs beskrivelse af den mentalitetshistoriske tilgang i kraft af hans indgående kendskab til den pågældende periodes forestillingsverden. Endelig vil også den mikrohistoriske tilgang, som den kommer til udtryk hos Carlo Ginzburg og Liv Egholm blive inddraget, idet fokus i dette speciale er forholdsvis snævert koncentreret om skrifter knyttet til én person, samtidig med der suppleres med andre kilder og sekundærlitteratur, som kan være med til at konstruere et billede af konteksten.

Kilderne er, som berørt tidligere, Leonora Christina Ulfeldts selvbiografier, nærmere bestemt *Jammers Minde* og *Den franske selvbiografi*. Trolddomselementet er ikke disse kilders hovedfokus. Beskyldningerne om, at Leonora Christina kan trolde, er kun ét element ud af en mere omfattende beskyldning om højforræderi. Derfor fokuseres i dette speciale på specifikke uddrag eller episoder, der relaterer sig til trolddomstroen. Passager med en indirekte form for tilknytning til emnet, gennem for eksempel religiøse aspekter, vil dog også blive inddraget, hvis de er relevante.

Der er flere årsager til, at disse to kilder er valgt:

For det første kan de bibringe en forståelse af trolddomstroen og de mentale forestillinger om denne set i relation til sammenhænge, der kan karakteriseres som en del af det ”levede liv”. Ideen er således at anvende en kilde, hvor fortælleren beskriver sine interaktioner med andre personer om emnet i forbindelse med et slags ”dagligliv” i fængslet og på tværs af forskellige standsmæssige ståsteder. De er ikke formet af de juridiske procedurer, og trolddomsbeskyldningerne er, til forskel fra i processerne, ikke kildernes hovedpointe. Omtalen af trolddom kan begrænses til relativt få episoder, der forekommer løbende som små brudstykker eller episoder, og det er ikke altid, at forfatteren eksplicit forholder sig til dem. De er, som sagt, indirekte knyttet til det bredere tema, som er et forsvar mod anklagerne om højforræderi, men tilsyneladende har forfatteren ikke fundet, at de i sig selv var så væsentlige, at det var nødvendigt at dedikere specielt megen plads til dem i de samlede skrifter. Derfor optræder trolddomsfænomenet og trolddomsforestillingerne mere *laissez-faire*, end det ville være muligt ved en proces.

For det andet betyder det særlige forhold, at Leonora Christina selv angiver, at man beskyldte hende for at kunne trolde, at der på én gang er en lighed og endnu en forskel mellem hendes skrifter og processerne. Ligheden består i, at der var tale om beskyldninger for trolddom mod en person, og at hun også indimellem forsvarer sig imod disse, om end uden for de juridiske rammer, eftersom hun ikke formelt blev anklaget. Denne lighed betyder, at forskningslitteraturen om processerne kan anvendes til at fremhæve væsentlige analytiske pointer i teksterne, hvad der kan være med til at berige analysen. Forskellen, der følger af denne lighed, består i, at man i processerne sjældent hørte meget til de anklagede selv (Birkelund 1983:88). Hvorvidt Leonora Christina virkelig af andre var mistænkt for trolddom, kan vi ikke afgøre med sikkerhed. Der er nogle problemstillinger i forhold til hendes troværdighed, som vil blive gennemgået senere i forbindelse med kildebeskrivelserne, men alligevel kan hendes skrifter give os en ide om, hvordan et forsvar imod sådanne anklager *kunne* se ud, og hvilke forklaringsrammer man i så fald kunne trække på.

For det tredje synes det begrænset, hvor meget der er skrevet om kilderne med henblik på et specifikt fokus på forestillinger om trolddom. Dette er et forhold, som vil blive berørt yderligere under gennemgangen af kilderne.

Endelig er kilderne fra et tidsrum i slutningen af perioden, efter 1660'erne, som det er både interessant og vanskeligt at grave dybere ned i. På dette tidspunkt var processerne ved at ebbe ud, hvorfor forskningslitteraturen især synes at interesse sig for den tidligere del af 1600 tallet, hvor årsagerne til processernes ophør i højere grad må formodes at være lokaliseret. Samtidig var det før den periode, som man normalt omtaler som reel oplysningstid i Danmark. Der er derfor tale om en brydningstid, hvor mange forskellige tendenser og mentaliteter var på spil, og om et tidsrum, som det er interessant at se nærmere på.

Det, der altså i det følgende ønskes undersøgt, er, hvorledes trolddom og trolddomsforestillinger fremstilles i Leonora Christina Ulfeldts skrifter. Herunder ønskes det undersøgt, hvilke funktioner og roller trolddommen tilskrives, og hvilke forestillinger som kan sættes i forbindelse med forskellige typer af sociale baggrunde. Målet er at se på, hvordan forestillingerne optræder, spiller sammen og brydes, og hvilke tegn, der er på, at man gør op med eller bevæger sig væk fra trolddomstroen. I forlængelse heraf kredser interessen om, hvorledes man ræsonnerer angående dette.

Med baggrund i den beskrevne problemstilling præsenteres følgende problemformulering:

Problemformulering:

Hvad kan man med et mentalitetshistorisk fokus på Leonora Christina Ulfeldts skrifter, *Jammers Minde* og *Den franske selvbiografi*, udlede om trolddom og trolddomsforestillinger i slutningen af det 17. århundredes Danmark?

Med andre ord handler dette speciale om nogle gange stridende, andre gange overlappende, forståelser af trolddom¹ i 1600 tallet, og om hvordan disse forståelser kunne anvendes i hverdagsliv og politik.

Periodisk overblik: 1600 tallets Danmark

Hvad 1600 tallet angår, var dette på det begivenhedsmæssige plan præget af mange krige, især indtil 1660'erne. Tredivårskrigen, hvor den østrigske kejser og katolikker kæmpede mod protestantiske fyrster, brød ud i 1618. Anført af Christian IV, gik Danmark ind i krigen fra 1624-1625, imod rigsrådernes advarsler. Da Freden i Lübeck blev indgået i 1629, undgik Danmark tab af land, men krigen betød, at Danmark var svækket, i kraft af en stor økonomisk belastning for land og indbyggere (Rasmussen 2006:39-40). Danmark mistede ydermere store landområder i de følgende år i krige med svenskerne i 1645 og 1658-1660 (Rasmussen 2006:39-40). Der kan dog ikke spores nogen sammenhæng mellem landbrugskriserne i perioderne 1621-24, 1628-31, 1644-45, 1649-52 og så trolddomsprocessernes omfang, ifølge Johansen (Johansen 1991:60). Krigene betød imidlertid militær katastrofe for Danmark, såvel som en omformning af staten og mange magtkampe (Rasmussen 2006:24).

Perioden fra 1536 til 1660 karakteriseres også af historikeren Benito Scocozza, i hans bidrag til bogen *Danmark og Renæssancen 1500-1650*, som adelens politiske, økonomiske og kulturelle storhedstid. Kongen var nødsaget til at regere sammen med en mindre gruppe højadelige, mens bønderne og borgerne ikke havde mange muligheder for at gøre modstand. De højadelige blev i slutningen af 1500 tallet sat i en gunstig stilling af gode landbrugskonjunkturer, og mange af dem drog til udlandet for

---

¹ Thomas definerer troen på heksekunst som en tro på en forbindelse mellem ulykker og menneskers okkulte ageren. En heks eller troldkvinde var således en person, som på mystisk vis kunne skade andre mennesker (Thomas 1971:436). Visse forskere skelner mellem termerne "hekseri" og "trolddom", for eksempel den engelske antropolog E. E. Evans-Pritchard, der ser heksekunst som en indre kraft, hvor der ikke behøves ord, ritualer og lignende i modsætning til ved trolddom. Trolddom ses i det perspektiv i stedet som den bevidste anvendelse af skadevoldende magi med forskellige tekniske midler, der praktiseres reelt i mange såkaldte primitive samfund (Thomas 1971:463). I forhåndenværende studie anvendes begge termer dog uden en sådan skelnen, idet Johansen og Thomas angiver, at dette ikke giver mening i en dansk eller engelsk kontekst, udover måske rent analytisk (Johansen 1991:14; Thomas 1971:464-465).

at uddanne sig (Scocozza 2006:52-53). Der opstod dog især i den sene del af Christian IV's regeringstid, og op imod enevældens indførelse i 1661, i stigende grad magtkampe mellem adelen og enevælden. Disse magtkampe resulterede i en streng håndfæstning, som Frederik III dog snart formåede at skille sig af med. D. 24. juni 1661 meddelte kongen de tre stænder deres respektive privilegier, og her var adelen de store tabere. Nogle protesterede derfor over for det nye Enevolds styre (Scocozza 1989:245-256). Det var en protest, der faldt sammen med, at man i maj 1663 hørte om Corfitz Ulfeldts påståede forræderiske planer, idet denne skulle have tilbudt kurfyrsten af Brandenburg den danske krone. Det er derfor også i dette lys, at man skal se Frederik III's ageren over for hans halvsøster Leonora Christina og hendes mand i 1663. Ifølge Scocozza, var enevældens indførelse og dannelsen af det kollegiale bureaukrati dog en bevægelse i retning af den danske statsmagts forvandling til en moderne centralmagt (Scocozza 1989:256-259).

[Leonora Christina, Corfitz Ulfeldt og de politiske forviklinger](#)

Leonora Christina blev født d. 8. juli 1621 og var datter af Christian IV og hans hustru til venstre hånd, adelsdamen Kirsten Munk. Hun fik en fyrsteligt opdragelse og uddannelse, hvilken blev tilset af de samme lærere som prinserne fra Christian IV's første ægteskab, og hun levede i de første tredive år en relativt ubekymret tilværelse blandt overklassen. Først som kongens datter og fra 9. oktober 1636 også som hustru til rigets førstemand, Corfitz Ulfeldt (Bjørn 1983:17-20;162). I 1630 forlod Kirsten Munk dog hoffet, og kongen rettede en række beskyldninger mod hende, herunder for utroskab, spionage, forsøg på at forgive ham og for, at hun skulle have allieret sig med en berygtet alkymist og sortekunstner for at få denne til at bringe ondt over kongen (Scocozza 1989:146-147; Bjørn 1983:23).

Leonora Christinas mand, Corfitz Ulfeldt, var veluddannet og fra sit ellefte til sit treogtyvende år rejste han rundt i Europa og opholdt sig det meste af tiden i Frankrig. Leonora Christinas egen uddannelse har formentlig været mere beskedent til sammenligning, eftersom hendes franske selvbiografi er karakteriseret af mange grammatiske og sproglige fejl samt et lille ordforråd (Bjørn 1983:41). Her må man dog også holde sig for øje, at dette skrift formentlig er udført i stor hast. Som modpol hertil kan man indvende, at *Jammers Minde*, som hun har haft mere tid til at skrive, i litterære kredse gerne omtales som værende 150 år forud for sin tid (Doctor 1970:5). I det Ulfeldtske hjem kom der tilsyneladende kun få adelige venner og i stedet folk af ringere byrd men af bedre uddannelse. Ligeledes førte parret sig med italiensk og fransk stil til forskel fra ved hoffet, hvor drikkegilder og

selskabsliv kunne forekomme barbarisk for udlændinge. Ulfeldtparret kan siges på denne måde at være blevet *for* europæiske og *for* udanske, og dette har måske bidraget til deres fald (Bjørn 1983:51-52;54).

I 1636, samme år som Ulfeldtparret blev gift, blev Corfitz optaget i rigsrådet. Dette, idet kongen havde brug for en allieret i sine kampe med rigsrådsadelen. Allerede året efter blev han kongens statholder, og i 1643 blev han så rigshofmester. Kongen udtrykte dog utilfredshed med, at Ulfeldts formue hastigt voksede, mens hans egen økonomi var præget af krise- og krigstiderne. Ulfeldtparret og Norges statholder, Hannibal Sehested, der var gift med en af Leonora Christinas søstre, blev særdeles velhavende på at lade danske og udenlandske købmænd levere varer, som staten så betalte overpris for. Herefter delte Corfitz og Sehested gevinsten med storleverandørerne (Scocozza 1989:165-170).

I 1646 rejste Ulfeldtparret til Nederlandene og Frankrig med henblik på at indgå en alliance med disse og en aftale med Nederlandene om Øresundstolden (Scocozza 1989:176). De blev modtaget som kongelige; Leonora Christina mødtes med selveste René Descartes, og i Paris afholdte kardinalen Mazarin, på den 9-årige kong Louis XIV's vegne, baller til deres ære. Af et citat af den franske hofdame madame de Motteville, der beskriver Leonora Christina, fremgår det, at denne besad det nødvendige kendskab til etiketten ved det fine franske hof, at hun tilsyneladende har været ganske veltalende og forstandig, og at hun forstod at hævde sin stilling, når det blev forventet af hende. På dette tidspunkt var der ingen dronning i Danmark, og Leonora Christina synes indtil 1648 at have været midtpunkt ved det danske hofs festivitets og ved officielle arrangementer (Bjørn 1983:41-43). Den unge Leonora Christina kan dog ikke slås over én kam med den sene. Dette, idet hun synes at have gennemgået en religiøs krise i fængslet, der medførte, at hun blev både mere moden og mere troende (Bjørn 1983:17-19;162).

Ved hjemkomsten øgedes konflikten mellem Corfitz Ulfeldt og kongen, da rejsen havde været dyr og kun delvist succesfuld, og Ulfeldt allierede sig med det øvrige rigsråd og adelen mod majestæten. Da arveprinsen netop var død, måtte kongen dog give Ulfeldt, rigsrådet og adelen adskillige indrømmelser mod, at adelen på et stændermøde ville vælge hans anden søn, hertug Frederik, som tronfølger (Scocozza 1989:176-179). Kongen selv var meget svækket, og ifølge Scocozza, havde Ulfeldtparret intentioner om at sikre sig rigets nøgler ved at beslaglægge kongens aktstykker. Ydermere påtænkte de at forhindre hertug Frederik i at komme tilstede ved kongens sygeleje. De forsøgte at bringe sig selv i en politisk gunstig position, før kongevalget skulle finde sted. Det

lykkedes imidlertid ikke, da rigsråderne havde flertallet af menig adel, borger og gejstlighed bag sig, og således blev hertug Frederik valgt til tronfølger men med en streng håndfæstning (Scocozza 1989:183-188).

Frederik III tog til genmæle ved at splitte adelen og sine svogre, og Leonora Christina og hendes søstre fik frataget titlerne grevinder til Slesvig og Holsten (Scocozza 1989:189;191). I december 1650 opstod så det, der kendes som "Dina-affæren", da oberstløjtnanten Jørgen Walther berettede, at han kendte en kvinde, Dina Vinhofvers, som angiveligt skulle have hørt Ulfeldterne lægge planer om at forgive kongen. Beskyldningerne blev hemmeligholdt for Ulfeldtparret, indtil Dina i februar 1651 også meldte sig hos Leonora Christina og fortalte, at nogen planlagde at myrde dem (Scocozza 1989:193). Den 12. april gik Corfitz Ulfeldt til kongen og antydede, at folk i kongens nærhed stod bag mordkomplotet. Dina blev arresteret, og først da fik han at vide, at han var under mistanke for et mordkomplot mod kongen. Ulfeldternes tilhængere strømmede til København, og det kunne, ifølge Scocozza, se ud til, at der var et væbnet statskup under opsejling. Kongen på sin side kunne forsøge at gøre sig "absolut", som en svensk gesandt udtrykte det (Scocozza 1989:189;194-196). Rigshofmesterparret blev frifundet af bytinget, og Dina blev henrettet. Muligvis af frygt for et pinligt forhør, trak hun inden da anklagerne mod Ulfeldterne tilbage. Hun påstod, at Jørgen Walther havde fået hende til at fremsætte dem, mens hun, da hun blev adspurgt om det planlagte anslag mod Ulfeldterne, henviste til kongen. Dette blev dog afvist af rettertinget, men Ulfeldt var sikker på, at "højere magter" forsøgte at skjule Dina-affærens rigtige bagmænd (Scocozza 1989:196-197).

Da kongen udbad sig en undersøgelse af Ulfeldts embedsførelse, flygtede Ulfeldtfamilien d. 14. juli 1651 til Holland. De søgte efterfølgende til Sverige og forsøgte at få den svenske regering til at gå i krig mod Danmark. Danmark erklærede dog selv Sverige krig i juni 1657, og Ulfeldt gik i den svenske kong Karl Gustavs tjeneste (Scocozza 1989:198;256;221). Ved Roskildefreden i 1658 spillede Ulfeldt en vigtig rolle som svensk forhandler, da Danmark mistede en større del af dets besiddelser. Da Sverige genoptog krigen mod Danmark i 1658, frygtede han imidlertid at miste sine nyligt tilbagevundne godser og len igen, og efter et komplot blev han dømt for højforræderi mod den svenske konge, som dog døde kort efter. Ulfeldt blev løsladt, men han og Leonora Christina blev fængslet af den danske konge og sendt til Hammershus. Efter mere end et års fangenskab på Hammershus, måtte Ulfeldtparret gå ind på kongens betingelser for at blive frigivet (Scocozza 1989:221-222;256-257).

Corfitz Ulfeldt fik så i 1662 kongens tilladelse til at rejse på kurophold i udlandet. Under denne rejse skal han have tilbudt den danske krone til kurfyrsten af Brandenburg. Dette kom den danske regering for øre i maj 1663, samme måned som Leonora Christina rejste til England for at opkræve et lån. I Dover blev hun arresteret og sendt til København som en del af en aftale mellem den danske og engelske regering. Hun blev aldrig stillet for retten men blev den 8. august 1663 indsat i Blåtårn, hvor hun opholdt sig de næste toogtyve år (Scocozza 1989:258). Den 19. maj 1685 forlod hun Blåtårn, og i sine resterende år boede hun på Maribo kloster, indtil hun døde d. 16. marts 1698. Corfitz blev ikke fanget, men man henrettede ham *in effigie*, og han døde efter sigende i en båd på Rhinen i februar 1664 (Bøggild-Andersen 1958:xxv;xxvii;xxii; Scocozza 1989:258).

Teori, kilder og metode

Historiografisk afsnit: Forskningsperspektiver på trolddom og trolddomsforestillinger

Hvad angår spørgsmålet om, hvorledes trolddom og trolddomsforestillinger er blevet anskuet inden for feltet, skrev Johansen i artiklen ”Tavshed er guld... En historiografisk oversigt over amerikansk og engelsk heksetros-forskning 1966-1981” fra 1982, at man, inden for heksetrosforskningen, så et skifte i perspektiv fra et fokus på dommerne/retssystemet og heksene selv til de *heksetroende* (Johansen 1982:401-402). Dette synes også at afspejle sig i forhold til, at man i nyere tid er gået bort fra perspektiver som Margaret Murrays i *The Witch-Cult in Western Europe* fra 1921, med dennes påstand om, at der eksisterede en heksekult i Europa med rødder tilbage til før-kristen tid, med egne ritualer og organisation. En kult, hvis medlemmer i senmiddelalderen blev kendt som ”hekse”, og om hvilken man kan finde vidnesbyrd i retsdokumenter fra processerne (Murray 2007:10-11;5). Murrays teorier og metoder er blevet stærkt kritiseret, hvorfor hendes teorier heller ikke anvendes her (Birkelund 1983:9).

Mange perspektiver kan dog anskues i kontrast til Murrays postulat om en heksekult. En af dem, der afviser eksistensen af en sådan, i hvert fald for Englands vedkommende, er Thomas i hans klassiker inden for feltet fra 1971; *Religion and the Decline of Magic. Studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England*. Retsforfølgelse af en heks var ikke en undersøgelse af en kættersk religion men normalt igangsat af en anklage om *maleficium*, skriver han. Det var frygten for heksenes fjendtlige gerninger mod naboer frem for religiøs intolerance eller vrede over en association med Djævelen, der prægede folkets holdning til hekse (Thomas 1971:449;516). Maleficium kan i den forbindelse karakteriseres som: ”(...) opfattelsen af at andre mennesker havde en indre evne til at

skade deres medmennesker” (Johansen 1991:19). Det kan dermed betegnes som den skadevoldende trolddom. Thomas angiver ydermere, at mens forfølgelserne på kontinentet indledtes tidligt og bredte sig som en udvikling fra eliten og nedefter i jagten på en sekt af djævletilbedere, var det i en engelsk sammenhæng først i forbindelse med reformationen, at forfølgelserne blev påbegyndt (Thomas 1971: 498-499). Hvor man tidligere havde haft forskellige muligheder for at beskytte sig og håndtere trolddom inden for middelalderkirken ved hjælp af en beskyttende form for kirkelig magi, betød reformationen en fremhævelse af Satan som allestedsnærværende, mens den protestantiske betoning af synd samtidig medførte en hjælpeløshed over for ondskaben (Thomas 1971:498;470).

Hos Thomas forstås trolddomsfænomenet ud fra et antropologisk og sociologisk perspektiv. Vil man forklare forfølgelserne i England, må man, ifølge Thomas, se på det sociale miljø som beskyldningerne om trolddoms- eller heksekunst udsprang af (Thomas 1971:501). Det almindeligste motiv for de anklagede personer, hvad end deres tilståelser var ægte eller ej, blev således anset for at være fattigdom. Disse personer havde ladet sig friste af Djævelen og de forbandelser, der blev anvendt, stammede ikke kun fra vrede men fra frustration og magtesløshed. De blev kun anvendt af de svage mod de stærke, aldrig omvendt, og den handling at anvende forbandelser kunne således være en erstatning for politisk handling eller afspejle klassehad (Thomas 1971:520;509-510). Troen på heksekunst havde dog også en delvist beskyttende karakter for dem, der blev anset for at besidde magiske kræfter. Som en form for konservative sociale kræfter, var den således med til at opretholde landsbylivets normer, herunder godt naboskab og gavmildhed (Thomas 1971:566).

Det beskyttende aspekt ved trolddommen er også et element, der vil fremgå i forbindelse med analysen af kilderne. Især Thomas' betoning af den betydning, som fraværet af en beskyttende kirkelig magi efter reformationen fik, i kombination med den protestantiske vægt på synd, anses dog for givtigt med henblik på at forstå de trolddomsforestillinger, der findes i kilderne. Idet udviklingen i forfølgelserne i England på mange måder minder om den danske udvikling, kan dette således være med til at nuancere forståelsen af den rolle, som forestillingerne spillede i en dansk kontekst. Thomas nævner derudover en særlig form for trolddomsanklager, hvor trolddomstro blev udnyttet til at dække over egen forsømmelighed eller inkompetence. Thomas kalder dette en: ” (...) 'face-saving' function (...)” (Thomas 1971:539). Denne funktion bestod, ifølge Thomas, i at en person bevidst eller ubevidst tilsidesatte en anden mulig og naturlig forklaring på ulykken til fordel for en overnaturlig. En sådan ”face-saving function” og anklager om diabolsk bistand blev ofte anvendt af politikere over for deres rivaler ved udeblivende succes, og som vi skal se, vil den også dukke op i en af kilderne her. Sådanne

bedrageriske aspekter ved anklager om hekseri, betragter Thomas dog som parasitter på heksetroen og på ingen måde dennes årsag (Thomas 1971:542).

Endelig skriver Thomas, idet han trækker på Weber, at baggrunden for "the disenchantment of the world", overgangen til en opfattelse af universet som rationelt og velordnet var, at antikkens rationalistiske tradition blev kombineret med den kristne doktrin om et enkelt og allestedsnærværende forsyn. En religiøs overbevisning om orden udgjorde således en forudsætning for de senere naturvidenskabelige resultater. Der var ligeledes tale om en ny overbevisning om potentialet i det menneskelige initiativ og en vilje til at hjælpe sig selv (Thomas 1971:657;661). Ifølge Thomas, var det således især to nye attituder som, ud over en indflydelse fra individuelle eksempler på hvorledes retfærdigheden ikke skete fyldest i processerne, voksede frem og influerede på udviklingen. Disse indebar for det første et ordnet og regelmæssigt univers, hvor Gud og Djævelen sjældent intervererede, konsolideret af den mekaniske filosofi. Vejen til dette var dog blevet brolagt af teologer, som betonede, at Gud udøvede sin magt ved hjælp af naturlige årsager, som mennesker så kunne undersøge, og hvor mirakler kom til at forekomme usandsynlige. Beskyldninger om diabolisk heksekunst kom dermed til at implicere en naturopfattelse, som forekom absurd i dette nye verdensbillede (Thomas 1971:577). Den anden antagelse, som dannede baggrund for den skeptiske attitude, indebar en optimistisk tro på muligheden af, at det en dag ville være muligt at afdække de naturlige årsager bag begivenheder, som på daværende tidspunkt endnu forekom uforklarlige og mystiske (Thomas 1971:577). Den protestantiske fremhævelse af Guds overherredømme kan ydermere i det lange løb have været med til at opløse ånde verdenen, idet alle overnaturlige gerninger blev henvist til Gud fremfor som i den katolske tro til et hierarki af åndelige magter. Det har dog i så fald, ifølge Thomas, været en langsommelig proces. Et bibelsk argument for denne tilgang kunne man blandt andet finde i, at Djævelen i det gamle testamente ikke var en figur af særlig stor betydning (Thomas 1971:470-471;571).

Over for Thomas' sociologiske fokus, indvender Johansen i sin disputats *Da Djævelen var ude... Trolddom i det 17. århundredes Danmark* (1991), at skønt de sociologiske aspekter spiller en afgørende rolle, var én af forudsætningerne for, at folk i kilderne fra de jyske processer blev anklaget for at være troldfolk, at de i forvejen havde et trolddomsrygte. Dette rygte kunne ydermere føres tilbage til én bestemt begivenhed. På dette forhold baserer han sin tese om, at det var specielt udvalgte individer og ikke blot tilfældige ofre for de sociale omstændigheder, som blev anklaget i de jyske processer (Johansen 1991:47-48). Samtidig er et gennemgående træk i vidneudsagnene også, i lighed med i resultaterne fra England, at der bag de hændelser, som blev anset for at føre til en forgørelse,

findes en erkendelse af, at der er blevet handlet moralsk forkert over for troldkvinden fra det påståede offers side. Det vil sige, at denne har brudt reglerne for godt naboskab, hvorfor troldkvinden også kan tilskrives hævnmotivet. Johansen understreger dog, at troldkvinden var en særligt udvalgt syndebuk, idet hun næsten altid var udvalgt på basis af én ulykkelig hændelse, som så senere flere rygter om trolddom kunne føjes til (Johansen 1991:58).

Johansen ser også på situationerne som en væsentlig faktor for at forstå forløbet for anklagerne. For eksempel skal det forhold, at ni ud af ti anklagede i de jyske processer var kvinder, formentlig ses i relation til de situationer, som de anklagede kvinder optrådte i, hvilket blandt andet kan dreje sig om særligt kvindelige forhold, eller at de ikke havde mange andre muligheder at ty til end at love ondt (Johansen 1991:61-63). Der ses også en stor forskel mellem de motiver, man finder ved sabbatprocesserne, der især udspillede sig på kontinentet, og maleficiumprocesserne. Hvor de anklagede i sabbatprocesser ofte blev tillagt at handle ud fra ren ondskab, var det i stedet i forbindelse med maleficiumprocesserne, som ved de jyske processer, et hævnmotiv, der blev tilskrevet de anklagede. Dette kan igen opdeles yderligere i tre undergrupper: Et ”forurettelsesmotiv”, et ”afvist-tiggeri-motiv” og et ”skænderimotiv” (Johansen 1991:54).

Hvad angår processernes ophør i Danmark, tilskriver Johansen, som tidligere nævnt, sognepræsterne en stor del af æren for denne. Han angiver således, at de var med til at udbrede forsynstraditionen i Danmark. Samtidig var det dog også et resultat af, at der var blevet mangel på folk med et trolddomsrygte, som man kunne anklage, da et sådant tog tid at opbygge (Johansen 1991:150-152). Forsynstraditionen kan man spore tilbage til blandt andet Jacob Brenz, der i 1526 nåede frem til, at hekseenes gerninger var Guds måde at tugte, advare og prøve mennesket på. Dette, efter han havde studeret Jobs bog. Johansen angiver, at Brenz nok selv var inspireret af katolikken Martin Plantsch, som i 1507 skrev, at menneskene skulle følge Job, når der skete ulykker og erkende, at: ”(...) »Herren giver, Herren tager«” (Johansen 1991:149).

Johansens perspektiv er velegnet til at nuancere forståelsen af beskyldningerne mod Leonora Christina, og hvorledes disse er opstået. Endvidere er hans undersøgelse af de jyske processer en af de danske undersøgelser med den bredeste inddragelse af kildemateriale, ligesom hans fokus på Danmark selvfølgelig er et godt incitament til at anvende denne.

En anden, der også skyder teorien om en heksekult ned, er den franske historiker Robert Muchembled. Han afviser således i artiklen ”Spegels baksida: satansmyter och kulturella realiteter” (1987), at sabbatten, det vil sige hekse og troldkarles natlige sammenkomster, havde en reel eksistens. I stedet

var sabbatten en konstruktion, som teologer i Europas senmiddelalder sammensatte ud fra den sociale elites forestillingsverden, inspireret af blandt andet jødeforfølgelser og forfølgelse af kættere. Sabbatten var fremmed for landbefolkningen, og de omtalte den ikke, når de vidnede mod heksene i processerne, ligesom de anklagede hekse heller ikke selv henviser til den før tilståelserne, der gerne er fremkommet under tortur og dommernes ledende spørgsmål. Det forhold, at sabbatforestillingerne og satanismen er et produkt af demonologien og en domstolspraksis, der bygger på demonologien, finder Muchembled blandt andet belæg for ved at se på lande, såsom England og Danmark, der udgør en undtagelse, fordi den retslige praksis i disse lande ikke centrerede sig om de diabolske aspekter (Muchembled 1987:127-128). Hekseforfølgelserne var en følge af en akkulturationsproces, som den religiøse og politiske elite foretog over for de europæiske landsbysamfund, herunder fremvæksten af de enevældige stater med disses tendens til en øget overvågning af befolkningen. Intensiteten og kontinuiteten i forfølgelserne blev i vid udstrækning et spørgsmål om, hvordan denne befolkning tog imod budskabet fra eliten (Muchembled 1987:138-139;127). Muchembled beskriver i forlængelse heraf relationen mellem de lærde og folkelige forestillinger om heksene og Djævelen og påpeger således, hvordan dæmonologernes falske billede af sabbatmyten var diabolske forvrængninger af bondebefolkningens kultur og forestillinger (Muchembled 1987:134).

Hvad kvindernes rolle angår, skriver Muchembled, at disse indtog en central rolle i bondekulturen og på sin vis modsvarede teologers og dommers opdragende rolle, hvorfor de fik ansvaret for diabolismen. Dette, i og med mødreneres onde indflydelse skulle begrænses (Muchembled 1987:136-137). Heksekunst, skriver han i sin bog *A History of the Devil. From the Middle Ages to the Present* (2003), var kun en ekstrem af, hvad der skete, hvis den kvindelige natur ikke blev holdt under kontrol (Muchembled 2003:89-91;95).

I tilknytning til dette påpeger Muchembled i samme bog, hvori han studerer Djævelens rolle op gennem tiden, hvorledes perioden mellem reformationen og oplysningstiden var helt unik. Dette, i og med Djævelen i denne periode blev tilskrevet en mere magtfuld rolle, end tilfældet var både i middelalderen og i det efterfølgende 18. århundredes folkløse. Introduktionen af Djævelen i hjertet af forestillingsverdenen medførte dybe mentale kvaler, som, ved hjælp af en intuitiv afvisning af det onde, var med til at føre mennesket i retning af det gode (Muchembled 2003:144). Han angiver således, at Djævelens navn betyder: ”(...) 'the divisive one' (...)” (Muchembled 2003:2) i det Nye Testamente, og at denne var billedet på splidens ånd, idet religiøse, sociale og politiske magter forsøgte at skabe enhed på det gamle kontinent. I det 18. og 19. århundrede afviste man så billedet af Djævelen med horn og trefork for i stedet at udforske bevidstheden.

Muchembled angiver desuden, at latteren var en de første tilnærmelser til forandring. Man kunne således, i bestemte værker fra det uddannede lag af befolkningen i begyndelsen af 1700 tallet, more sig over det, som få årtier forinden havde været særdeles skræmmende. Muchembled mener, at dette måske gjorde mere end al lærd debat med henblik på at muliggøre tvivlen (Muchembled 2003:2;4;169). Derudover pointerer han også, at Djævelen langsomt begyndte at miste indflydelse fra omkring 1620'erne, hvilket især skyldtes, at man begyndte at læse etikette manualer, samtidig med at en opfattelse af kroppen som åben og tilgængelig for dæmoniske angreb og pestluft ændrede sig. Parrallet hermed blev synden endnu mere internaliseret, hvilket var et skridt på vejen mod en definition af personlig skyld (Muchembled 2003:146-147).

Muchembleds perspektiv er medtaget, idet dette blandt andet kan være med til at belyse relationen mellem de lærde og de folkelige forestillinger, kvindesynet, humoren og internaliseringen af synden, alt sammen elementer, der kommer til udtryk i kilderne. Ydermere er der ligheder mellem dette speciales tidligere nævnte fokus på kilder, som ikke stammer fra processerne, og Muchembleds anvendelse af andre former for kildemateriale end det gængse. I *A History of the Devil* (2003) benytter han sig således af et bredt sortiment fra populærkulturens sfære. Han skriver da også, at det for at forstå den kollektive forestillingsverden er vigtigt at se på så bredt et udvalg af kulturelle udtryk, som muligt (Muchembled 2003:3).

Historiker og psykolog Karsten Sejr Jensen skriver i sit speciale *Trolldom i Danmark. 1500-1588* fra 1988, at han anser Murrays teorier for aldeles uvederhæftige. For i hvert fald Danmarks vedkommende er heksekulten en tanke, der ikke bunder i virkeligheden (Sejr Jensen 1988:10). Idet han baserer sig på tingbøger fra Helsingør, forskellige dombøger og lensregnskaber, undersøger han, hvornår og på hvilken baggrund trolddomsprocesserne i Danmark begyndte. I forlængelse heraf fokuserer han på perioden 1500-1588 (Sejr Jensen 1988:5-6). Han mener, at kirken før reformationen især betragtede den helbredende og beskyttende trolddom, som de "kloge folk" foretog på utraditionel vis, som en fare og en konkurrent. Den fokuserede derfor snarere på denne end den skadevoldende magi (Sejr Jensen 1988:15-16;23). Den beskyttende og den skadevoldende magi kunne dog også være to sider af samme sag, for eksempel ved urtekendskab og forgiftninger (Sejr Jensen 1988:18). Efter reformationen bevarede kirken i hovedtræk den samme holdning til trolddom. Der kom dog nye elementer til, der nu også blev regnet som trolddom, såsom urter. Disse blev associeret med den katolske kirkes brug af dem som lægemiddel. Idet kirken ydermere fremhævede syndsbevidstheden, bidrog den derved til at fremme processerne (Sejr Jensen 1988:25;48).

Sejr Jensen ser også på opdragelsens betydning for behovet for sydebukke og troen på trolddom. Han angiver i den forbindelse, at jo stærkere og mere undertrykkende samfundets krav er i forhold til menneskets naturlige behov, jo mere øges behovet for sydebukke. Ved at hævne sig på sydebukke, kan man få udløsning for egne indestængte aggressioner. Sejr Jensen mener derfor, at trolddomsprocessernes øgede antal delvist var en følge af, at man, via opdragelsesmetoderne efter reformationen, i stigende grad pålagde individet en skyldbyrde (Sejr Jensen 1988:80-82). Derudover blev man meget på vagt overfor injurier, hvilket blandt andet kommer til udtryk ved, at man blev idømt en seks gange så høj bøde for injurier, som hvis man stak nogen i maven med en kniv (Sejr Jensen 1988:82;85).

Sejr Jensens tilgang anvendes i dette speciale med henblik på definitionen af den beskyttende trolddom og hans perspektiver på sydebukke. Hans perspektiver forekommer at være relevante som et supplement og et indblik i, hvorledes holdninger og psykologiske aspekter efter reformationen kan forstås, særligt i tilknytning til trolddomsfænomenet. Dog må man holde sig for øje, at han primært har fokus på 1500 tallet, hvorfor der kan være visse forskelle mellem hans perspektiver og de foreliggende kilder. Han er dog også interessant, fordi han udtaler sig med henblik på en dansk kontekst.

Hans Henrik Appels gennemgang af trolddomsprocesserne i Skast Herred, i *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600 tallet* (1999), beskæftiger sig ikke udelukkende med trolddom men har fokus på sociale processer og magtrelationer. Idet han undersøger dette, lægger han især vægt på ærens betydning. Han angiver i den forbindelse, at der, efter trolddomssagerne på Varde egnen i 1614-1620, blev færre trolddomssager. Denne periode var karakteriseret af en moralsk panik og en stadig konsolidering af ortodoksiens magtposition fra 1500 tallet og frem, og årsagen til, at der herefter blev færre sager, finder Appel i, at man i højere grad foregreb og kørte udlæggelsessager som ærekrænkelssager. Dette, mener han, gjaldt formentlig også trolddomssager (Appel 1999:531). Han angiver endvidere, idet han baserer sig på Sejr Jensen, at én af de psykologiske mekanismer bag trolddomsprocesserne var behovet for sydebukke, som voksede med den lutherske kirkes stærke understregning af det syndige menneske. Formålet med at finde sydebukke kunne således være at aflede den dårlige samvittighed samt ansvaret for ulykker (Appel 1999:500).

Betoningen af ærens betydning og foregribelsen af trolddomssager gennem ærekrænkelssager, anses for væsentlige for at forstå trolddomsbeskyldningerne mod Leonora Christina og den betydning, som hun og hendes samtid tilskrev sådanne beskyldninger, hvorfor Appels tilgang er medtaget.

Den danske historiker Merete Birkelund har i *Troldkvinden og hendes anklagere. Danske hekseprocesser i det 16. og 17. århundrede* fra 1983 ligesom Johansen fokus på Danmark og processerne, dog med en kombination af trykt kildemateriale fra hele Danmark og originalt materiale fra tre østjyske len. Birkelunds studie er således brugbart som et supplement til Johansens og Sejr Jensens undersøgelser af det danske kildemateriale og de konkrete udtryk trolddomsbeskyldningerne fik, foruden et fokus på særlige juridiske aspekter for Danmark.

Først og fremmest er det dog Birkelunds fokus på forklaringssystemer og en tredeling af disse, der vil indgå som et forsøg på at nuancere tolkningen af kildematerialet analytisk. Birkelund skriver i den forbindelse, idet hun baserer sig på Thomas, at på trods af man nok ikke kan give én entydig forklaring på, hvilken funktion processerne havde, så synes der dog at være ét tilbagevendende træk for alle trolddomsprocesser. Dette består i: "(...) at man søger en forklaring på en begivenhed, som man ikke kender årsagen til" (Birkelund 1983:113). I forlængelse af denne iagttagelse, angiver hun, at forklaringen på en sådan begivenhed i perioden kunne findes i tre forklaringssystemer: "(...) et religiøst (Guds vilje), et magisk (troldfolks anslag) og et naturligt (rationelle, videnskabelige forklaringer)" (Birkelund 1983:114). Det naturlige forklaringssystem beskriver Birkelund som af nyere oprindelse, og hun fremsætter derfor, idet hun igen baserer sig på Thomas pointer, at det først er med det naturvidenskabelige forklaringssystem, at tilfældighed bliver en mulighed som forklaring på begivenheder. Samtidig fortrænges også efterhånden de personlige årsagsforklaringer, som både trolddom og Guds vilje sættes i forbindelse med. Der kan dog også forefindes elementer af mere end ét forklaringssystem i forbindelse med den samme episode på én og samme tid (Birkelund 1983:114; Thomas 1971:654-656).

En kritik af denne opdeling går på, at samtiden ikke selv synes at have skelnet på denne måde, hvilket for eksempel synes åbenlyst, når man betragter deres anskuelser af naturlige forklaringer. Scocozza skriver i den forbindelse, at man i 1600 tallet forskede til Guds ære, eftersom naturen blev betragtet som Guds værk (Scocozza 2006:54). Man bør også holde sig Thomas' pointe om, at det først blev muligt at skelne mellem magi og religion ved udgangen af perioden for øje, således at man, i endnu højere grad end i dag, kan finde det vanskeligt at skelne mellem magiske og religiøse elementer i tidens forestillingsverden. Til et analytisk formål kan Birkelunds opdeling dog være formålstjenstlig

at anvende som en form for Webersk idealtipe til at skelne nuanceforskelle på feltet. Dette, så længe man holder sig for øje, at det er et rent analytisk greb, og at forfatteren af kilderne ikke selv nødvendigvis har anskuet genstanden på den måde.

Den danske folklorist Gustav Henningsen opstiller i *Heksenes Advokat. Historiens største hekseproces* fra 1981, hvori han har fokus på forfølgelser i Baskerlandet, en model som han betegner som en dynamisk heksetrosmodel (Henningsen 1981:302). Han skelner her mellem henholdsvis heksetro og heksegalskab, hvilket han anser for to forskellige fænomener. Man må derfor skelne mellem dem for at forstå hekseforfølgelsernes dynamik og oplister forskellige karakteristika for dem hver (Henningsen 1981:299;303). De er beslægtede, men der er ikke blot tale om, at den ene er en forstærkning af den anden. Heksetro er således, ifølge Henningsen, en livsanskuelse, som medvirker til, at folk kan håndtere mange af hverdagens problemer, og hvor det onde ikke tilskrives synder men anslag fra bestemte mennesker, der står i forbindelse med skjulte magter (Henningsen 1981:299-300). Heksetroen har tre funktioner, hvoraf den første er den *erkendelsesmæssige*. Denne består i, at det onde i tilværelsen forstås som en konkret modstander, der lader sig bekæmpe. Dette kan ske enten gennem mod-trolddom, altså ved at rette et angreb mod overnaturlige aspekter ved heksen, eller ved fysisk vold. Den anden er den *moraliske*, som består i, at heksen ses som et billede på alt, hvad der er imod samfundets ideologi, og hun er dermed årsag til, at folk forsøger at opføre sig på en måde, så de ikke kan blive beskyldt for at være hekse. Endelig er den tredje funktion en slags *sikkerhedsventil* for de aggressioner og frustrationer, som ikke kan finde andre udtryk i det pågældende samfund. Ved heksetroen spiller det dæmoniske ingen stor rolle, og den førte til enkeltprocesser frem for masseprocesser (Henningsen 1981:300-301). Heksegalskaben kan derimod beskrives som en eksplosiv form for forfølgelse og en sammenblanding af folkelige og mere intellektuelle former for heksetro. Henningsen angiver, at den kun kendes fra Europa i det 16. og 17. århundrede samt det 20. århundredes Afrika. Det var først, når de lærde forestillinger blev anvendt på konkrete sager fra dagligdagen, at risikoen for heksegalskab opstod. Den kunne dog ikke eksistere ret lang tid, uden det ville medføre, at samfundene brød sammen (Henningsen 1981:301-302).

Johansen har kritiseret modellen for ikke at være dynamisk, da det er nærmest umuligt at forstå overgangen fra heksetro til heksegalskab, og han begrundet dette i Henningsens tilskrivning af den dynamiske faktor til rygter og propaganda (Johansen 1991:13). Henningsens perspektiv anvendes således også snarere analytisk her til at skelne nogle træk i de forskellige forestillinger.

Wittendorff anlægger i *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie. Bind 7. På Guds og Herskabs nåde. 1500-1600* (2003) et mentalitetshistorisk fokus på trolddomsforestillingerne og den generelle forestillingsverden i perioden. Han angiver, at man, inden for de tidlige moderne teologiske strømninger, tænkte ud fra kristendommens grundlæggende dualisme mellem det gode og det onde, Gud og Djævelen. Djævelen blev anset for forklaringen på alt ondt, både i verden og inde i mennesket. Hvad angår normer, følelser, værdier og drifter blev disse også tolket ind i den historiske kamp mellem det gode, Gud, og det onde, Djævelen, frem for en anvendelse af det skel, som vi kender fra vore dage mellem det subjektive og det objektive (Wittendorff 2003:57-58). Wittendorff beskriver, hvorledes trolddom, ifølge den lærde teologis dualistiske perspektiv, udgjorde den værste form for forbrydelse, idet der var tale om, at man bevidst sluttede sig til den skændselsgerning, som bestod i oprøret mod Gud, og trolddom kunne, ifølge denne tilgang, ikke finde sted uden Djævelens assistance (Wittendorff 2003:68). Sjællands biskop Peder Palladius mente i den forbindelse, at sygdomme og ulykker var Guds straf, og når de kloge folk overbeviste befolkningen om, at deres pinsler skyldtes troldfolks anslag, ødelagde de dermed befolkningens syndsbevidsthed, hvilket var et afgørende element i den lutherske teologi. Den helbredende magi var et forsøg på at tage riset af Guds hånd, og de kloge koner blev derfor omtalt som en: "(...) djævels troldkvinde" (Wittendorff 2003:259). Teologernes dualistiske forestillinger om verden, som bestående af en kamp mellem det gode og det onde, Gud og Satan, fungerede dog ikke i den almene og folkelige forestillingsverden. Her blev de væsner og magter, som teologerne anså for onde, for eksempel nisser, ellefolk og de underjordiske, anset for selvstændige, tvetydige og påvirkelige magter, som man kunne udnytte til både gode og onde formål (Wittendorff 2003:62).

Wittendorffs perspektiv kan bidrage til analysen med et fokus på, hvorledes dualismeopfattelsen indvirkede på tolkningen af normer, værdier og følelser. Ydermere er hans fokus på, hvordan de lærde og folkelige forestillingsverdener spillede sammen nyttigt, også i kraft af hans mentalitetshistoriske tilgang.

kilder

De forskere og forfattere, der har beskæftiget sig med Leonora Christina Ulfeldts *Jammers Minde* og *Den franske selvbiografi*, har primært undersøgt disse skrifter med andre interesser for øje end trolddomsforestillingerne. De har blandt andet set på skyldsspørgsmålet, altså spørgsmålet om hvorvidt Leonora Christina havde kendskab til, at hendes mand efter sigende tilbød den danske trone

til kurfyrsten. Dette var blandt andet genstanden for en debat mellem Sigvard Skov, Svend Aakjær og C.O Bøggild-Andersen i slutningen af 1950'erne (Skov 1982:206). Bortset fra at denne forskning kan give et indblik i kildens pålidelighed og ophav, forekommer de dog ikke synderligt relevante for formålet her, idet de i højere grad koncentrerer sig om en anvendelse af kilden som beretning. Derudover er kilderne hyppigt anvendt inden for sprog- og litteraturforskningen. Denne forskning er dog heller ikke videre interessant med henblik på formålet i dette studie.

I nogle studier inden for trolddomsforskningen, finder man enkelte henvisninger til *Jammers Minde*, især en trolddomsproces og en landsdommers udtalelser i forbindelsen med benævnte proces (Johansen 1991:143; Ulfeldt 1998:111). Et mere gennemgående fokus på trolddomsfænomenet og trolddomsforestillinger i Leonora Christinas skrifter har det dog, som sagt, været vanskeligt at opdrive. Det er imidlertid lykkedes at finde et folkløst studie af Karen-Louise Aagaard fra 1977 af folketroen i *Jammers Minde*. Fokus i studiet, der hedder *Nogle synspunkter på folketro i almindelighed og under feudalismen i særdeleshed, belyst gennem eksempler fra "Jammersminde"*, er dog på, hvilken funktion folketroen havde i forhold til feudalismen og de forskellige klasser, ud fra en marxistisk synsvinkel, fremfor på de forskellige trolddomsforestillinger i sig selv. Endvidere er trolddom kun et af de elementer af folketroen, der gennemgås, og gennemgangen er ganske kortfattet (Aagaard 1977:17;12-15). Aagaards studie anvendes derfor heller ikke yderligere i denne sammenhæng.

Måske skyldes det begrænsede fokus på skrifterne ud fra et trolddomsperspektiv, at episoderne om dette emne er spredte i skrifterne, og at de ikke udgør en særligt stor del af beretningerne i deres helhed. Alligevel, eller måske netop derfor, synes det interessant at stykke en sammenhæng ud af de forskellige episoder for bedre at forstå, hvilken rolle trolddomsforestillingerne spillede for mennesker i perioden.

Hans Bjørn, der i 1983 var lærer ved Folkeuniversitet og adjunkt ved Århus voksenundervisning, har skrevet det historiske bidrag "Leonora Christina – Christian IV's datter" til bogen *Leonora Christina. Historien om en heltinde* (1983). Denne bog bygger på forelæsningerne *Leonora Christina – kongedatter, skribent og kvindeforsvarer*, som blev afholdt ved Århus Voksenuniversitet i foråret 1982 (Mai 1983:7). Bjørn koncentrerer sig om: "(...) forholdet mellem den myte, Leonora Christina skaber over sit eget liv, og den virkelighed, hvorfra myten udspringer" (Mai 1983:8). Han forholder sig således til karakteren af Leonora Christinas selvfremsættelse og sandhedsværdien deri, samtidig med han tegner et portræt af hende, Corfitz Ulfeldt og den kongelige familie gennem forskellige

kilder. Derigennem karakteriserer han også den kultur, som Ulfeldterne var en del af, hvorfor hans bidrag synes velegnet som et supplement til en baggrundsviden om Ulfeldterne og deres liv.

Det samme gør sig gældende for Scocozzas fremstilling i *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie. Bind 8. Ved afgrundens rand. 1600-1700* (1989) af Ulfeldterne og de begivenheder og intriger, de var en del af i samtiden. Hans fokus er mere politisk og begivenhedsorienteret, samtidig med at Ulfeldterne ikke alene er i centrum for hans fremstilling. Tilsammen synes Bjørn og Scocozzas to tilgangsvinkler derfor at supplere hinanden godt med henblik på den kontekst, som skrifterne blev til som en del af.

Jammers Minde:

Hovedkilden, som specialet vil tage udgangspunkt i, er *Den fangne Greffwinne. Leonoræ Christinæ Jammers Minde*, sædvanligvis kaldet *Jammers Minde*. Kilden er en personlig beretning om Leonora Christina Ulfeldts 22 år lange ophold i Blåtårn og de prøvelser, som hun gennemgår, samt om hvorledes Gud hjælper hende igennem disse. En af prøvelserne er de beskyldninger om trolddom, som hun påstår, at hun blev udsat for.

Kilden består således af en fortale, hvor hun henvendt til sine børn skriver om de lidelserne, samtidig med hun bedyrer sin uskyld, og hvorledes Gud har givet hende styrke. Hun beskriver endvidere kort begivenhederne, der ledte op til fængslingen og formålet med skriftet, der som nævnt er at berette for børnene, hvad hun har gennemgået, om Guds godhed imod hende, foruden hvem der har handlet ilde eller godt imod hende (Ulfeldt 1998:2*-16*)². Dernæst følger selve skriftet, hvor hun først beretter om sin fængsling og om de forhør, som fandt sted i den første tid derefter. Formålet med disse var tilsyneladende at afdække henholdsvis hendes egen og hendes mands ageren. Derudover fortæller hun om en religiøs krise, som fulgte i kølvandet på forhørene. Denne indebar, at hun for en stund satte spørgsmålstegn ved Guds vilje på grund af de lidelser, hun måtte gennemgå, indtil hun når frem til at bede om tålmodighed til at udholde disse (Ulfeldt 1998:1-83). Siden følger man hendes liv i Blåtårnet, omgivet af forskellige personer såsom de kvinder, der opvarter hende, forskellige slotsfogeder og fanger. Til slut hører man om hendes frigivelse (Ulfeldt 1998:83-248). Skriftet efterfølges ydermere af nogle vedlagte noter, salmer og digte (Ulfeldt 1998:249-270).

Marita Akhøj Nielsen angiver, at papirtyperne i manuskriptet indikerer en tilblivelseshistorie, hvor første del er skrevet i Blåtårn i 1674. Denne del indbefatter fortalen til håndskriftet og den første del

---

² Med * henvises der, ligesom i den diplomatariske udgave af skriftet, til sidetallene i fortalen

af skriftet med forhørene og den efterfølgende religiøse krise. Dette harmonerer også med Leonoras Christinas egen datering af fortalen. Derefter, angiver Nielsen, er arbejdet formentlig gået i stå og genoptaget i flere omgange, tidligst i slutningen af 1680'erne, efter Leonora Christinas frigivelse (Nielsen 1998:liii;liv). Det fremgår også, at Leonora Christina har ændret datoen for beretningens sluttidspunkt, eftersom det først angivne sluttidspunkt, 11. juni 1674, senere er blevet overstreget, og datoen 19. maj 1685 i stedet tilføjet (Ulfeldt 1998:1). Alle dele er desuden skrevet af den samme hånd og af Leonora Christina selv. Håndskriftet kan således siges at være autentisk (Nielsen 1998:lxvi).

I lyset af ovenstående kan det konstateres, at der er tale om en førstehåndsberetning. For den første dels vedkommende, ser denne del ud til at være blevet nedskrevet op imod 11 år efter de forhør, som den blandt andet skildrer. De senest anvendte papirtyper angives at have været anvendt 1687-1693 i en række administrative skrivelser og i papirer fra 1689, hvorfor visse dele efter alt at dømme er blevet til nogle år efter de begivenheder, de skildrer. Der er altså ikke nødvendigvis tale om en fuldstændig samtidig kilde. Nielsen angiver, at det er mest sandsynligt, at den første del er blevet til i fængslet, mens de dele, der er blevet til i Maribo efter frigivelsen, har været baseret på optegnelser fra selve tiden i fængslet (Nielsen 1998:liii;lxvi).

Efter Leonora Christinas død i 1698, sendte én af hendes døtre, formentlig Anne Cathrine Ulfeldt, håndskriftet til sønnen, Leo Ulfeldt, med en tilhørende følgeseddel (Nielsen 1998:xxxiv). Herefter blev det i flere generationer opbevaret hos Leo Ulfeldts efterkommere i Østrig. Det kom først til offentlighedens kendskab i 1869, da en af efterkommerne, Johann Nepomuk greve Waldstein-Wartenberg, lod Sophus Birket-Smith udgive det (Hjorth 1998:xiii-xvi). Leonora Christina har dedikeret skriftet til sine børn, som det fremgår af fortalen (Ulfeldt 1998:2*). Af den benævnte følgeseddel fremgår det også, at Anne Cathrine ikke har ønsket, at skriftet skulle falde i hænderne på Ulfeldternes fjender, idet dette ville glæde dem (Nielsen 1998:xxxiv).

Jammers Minde findes i dag i mange udgaver. Den, der anvendes til analysen i specialet her, er den diplomatariske udgave af Marita Akhøj Nielsen og Poul Lindegård Hjorth, under medvirkning af Ingelise Nielsen, *Leonora Christinas Jammers Minde* (1998). Denne er udført på baggrund af det originale manuskript, som i dag befinder sig på Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, og den har karakter af en videnskabelig version, udført af specialister i det 17. århundredes sprog på basis af flere års fordybelse i skriftet (Hjorth 1998:ix; Albrechtsen et al. 1998:vi). En anden udgave, er Line Kroghs udgave fra 2014 *Leonora Christinas Jammers Minde*, hvor indholdet er forsøgt "oversat" til et mere moderne dansk. Kroghs udgave anvendes dog kun i supplerende fodnoter for at

gøre specialet mere læsevenligt ved forældede danske og tyske udtryk, og ingen analytiske konklusioner baseres på denne.

Der er tendens i teksten, eftersom forfatteren har haft et tydeligt motiv med denne, nemlig at fremstille sig selv så uskyldig som muligt, både i forhold til børnenes opfattelse af hendes og deres fars handlinger, såvel som muligvis i et politisk øjemed for at blive frigivet eller for at rense sit rygte (Kjeldstadli 2001:185-187). Således synes det også relevant at overveje, hvorvidt dele af skriftet oprindeligt har været henvendt på ikke kun Leonora Christinas børn men også potentielle ligesindede ude i Europa, ligesom det formentlig har været hensigten med *Den franske selvbiografi*. At første del af *Jammers Minde* er påbegyndt året efter, at hun i 1673 havde skrevet *Den franske selvbiografi*, og at hun har indledt med at skrive fortalen og forhørene men derefter har ladet det ligge i adskillige år, kunne måske antyde dette. Hun har muligvis opgivet håbet om, at det skulle have en effekt eller ikke længere set en mulighed for at få det ud af fængslet og bragt til udlandet. Der er dog også dem, der mener, at det fra begyndelsen har været tænkt og skrevet som digtning (Doctor 1970:5).

Tendensen spiller ind, hvis man vil anvende kilden som en beretning. Dette især med henblik på de begivenheder, der førte op til forræderianklagerne mod Ulfeldtparret, deres rolle i disse samt portrættingen af kong Frederik III og dronning Sophie Amalie samt Ulfeldtparrets andre fjender. Det er dog heller ikke med henblik på at anvende den som beretning, at den indgår i denne forbindelse. I stedet er målet at anvende den som levning eller mere konkret, og som det har været nævnt tidligere, som et indblik i de mentale kategorier og forestillinger omkring trolddom og trolddomstro, der eksisterede på daværende tidspunkt (Kjeldstadli 2001:177-189).

Dog kan trolddomsbeskyldningerne mod Leonora Christina siges at være knyttet til forræderianklagerne, hvorfor det naturligvis er vigtigt at holde sig dette for øje, når der drages konklusioner om hende fremstilling af de påståede beskyldninger imod hende. Man kan derfor heller ikke med sikkerhed konkludere, at visse personer har fremsat de beskyldninger, som Leonora Christina påstår, at de har, da hun ville have en interesse i at sætte de pågældende i et dårligt lys. Fokus vil dog være selve trolddomsforestillingerne og de upersonlige elementer heri, frem for deres tilknytning til specifikke personer, hvorfor dette ikke bør få den store indflydelse. Dog kan det af og til, for at opnå viden om forestillingernes tilknytning til stand og social habitus, give mening at spekulere i, hvorledes forskellige typer forestillinger kobles til sociale kategorier. Dette kan foregå via en eksemplificering af navngivne personers sociale baggrund. I den forbindelse antages

personerne dog ikke nødvendigvis at have været i besiddelse af disse holdninger men snarere at tjene som en type eller en model.

Samtidig bør det tilføjes, at det synes tvivlsomt, at forfatteren skulle have opdigtet samtlige troldomsbeskyldninger og lagt dem i munden på sine fjender. Dette vurderes på baggrund af forskellige aspekter:

For det første synes hun langt hen af vejen ikke at tage beskyldningerne særligt tungt. Snarere latterliggør hun dem ofte, og de er ikke hendes hovedfokus. I den sidste del af bogen nævnes de slet ikke. Hendes interesse centrerer sig om at fremstille sig selv som en uskyldig martyr og tilbagevise forræderianklagerne, og troldomsbeskyldningerne er i den sammenhæng blot endnu en dimension i de ydmygelser, hun må tåle. Man må formode, at hun havde tildelt dem en større rolle, om hun havde gjort sig den umage at opdigte dem til formålet.

For det andet, har hun næppe haft stor fordel af at sætte sig selv i forbindelse med troldomsbeskyldninger. Ifølge Muchembled, herskede der endnu heftig debat om heksekunst et godt stykke op i 1700 tallet, blandt andet mellem lærde og gejstlige (Muchembled 2003:167). Man kan forestille sig, at Leonora Christina kun ville have bidraget til at plette sit eget rygte yderligere, om hun på den måde associerede sig selv med trolddom. Da hun ydermere, som tidligere nævnt, synes at være blevet stærkt troende i fængslet, må man formode, at dette ville have været hende imod på baggrund af personlige overbevisninger.

Den Franske Selvbiografi:

Den franske selvbiografi, der, som nævnt, også har den franske titel *La Vie d'Eleonore Christine comtesse d'Ulfeldt*, er en beretning skrevet af Leonora Christina og omhandlende hendes liv indtil fængslingen i Blåtårn. Den er oprindeligt skrevet på fransk og begynder med hendes fødsel, hvorefter den beretter om hendes opvækst og Ulfeldternes liv, indtil kong Christian IV's død (Ulfeldt 1958:3-21). Derpå hører vi om begivenhederne, der fører til flugten fra Danmark, samarbejdet og stridighederne med den svenske konge, fængslingen og flugten fra Hammershus og endelig løsladelsen herfra (Ulfeldt 1958:22-52). I den sidste del hører vi om Corfitz' anmodning om at få lov at rejse til Frankrig, Leonoras Christinas rejse til England, fængslingen og hendes første tid i Blåtårn (Ulfeldt 1958:52-75). Beretningen slutter således omtrent, hvor *Jammers Minde* begynder.

Beretningen er dateret til 1673, og stilet til en historiker og dr. jur. Otto Sperling den yngre, som var søn af Ulfeldtparrets ven Otto Sperling den ældre. Sidstnævnte sad fra 1664 i Blåtårn ligesom Leonora Christina (Bøggild-Andersen 1958:77). Sperling den yngre opholdt sig i København fra 1670-1673 i

håbet om at kunne udbedre sin fars fængselsvilkår, og det er i den forbindelse, at skriftet menes at være blevet smuglet ud (Bøggild-Andersen 1958:77). Både Sperlingerne og Ulfelderne håbede, efter Frederik III's død d. 9. februar 1670, at den nye konge, Christian V, ville udvise nåde mod de to fanger (Bjørn 1983:9). Både Leonora Christinas egen og den ældre Sperlings selvbiografier beretter således, at den yngre Sperling var initiativtager til, at de påbegyndte disse (Bjørn 1983:11-12; Ulfeldt 1658:75).

Sperling den yngre anvendte Leonora Christinas franske selvbiografi til at skitsere hendes liv i *De foeminis doctis*, som omhandlede lærde kvinder, og Bjørn angiver, at der allerede i slutningen af 1600 tallet var flere afskrifter og forkortede uddrag af selvbiografien i omløb på både fransk, dansk og latin (Bjørn 1983:13). Sperling den yngre testamenterede skriftet til sin ven Chr. Reitzer, og med dennes bogsamling erhvervede Frederik IV's bibliotek det i 1721. Hvordan det havnede i Altona vides ikke, men Bøggild-Andersen angiver, at det synes at have været til stede der før 1828. Bøggild-Andersen angiver desuden, at skriftet med sikkerhed er udført ved den samme håndskrift, som man kender fra andre af Leonora Christinas skrifter og breve. Han skriver således, at al sandsynlighed taler for, at det er det samme skrift, som Sperling den yngre smuglede ud, og som i 1721 blev indlemmet i kongens bibliotek (Bøggild-Andersen 1958:77). Ligesom med *Jammers Minde* gik der dog lang tid, før *Den franske selvbiografi* kom til offentlighedens kendskab, i hvert fald i dens oprindelige udgave. I 1871 blev den udgivet af Birket-Smith i en afskrift fra cirka 1740, men i 1952 blev originalen så fundet i lærerbiblioteket på gymnasiet "Christianeum" i Altona (Bøggild-Andersen 1958:76).

Det er Bøggild-Andersens udgave af skriftet fra 1958 *Leonora Christina grevinde Ulfeldts franske levnedsskildring 1673*, baseret på originalen, som blev fundet i 1952, som her benyttes (Bøggild-Andersen 1958:76). Originalen indgår i denne udgave både som faksimile af det franske håndskrift og i en trykt dansk oversættelse, udført af Bøggild-Andersen selv. Eftersom der citeres fra oversættelsen i dette speciale, vil sproget være mere nutidigt i disse citater end i citaterne fra *Jammers Minde*.

Den franske selvbiografi er skrevet tidligere end *Jammers Minde*, der først blev påbegyndt 1674. Ligesom med *Jammers Minde*, er der desuden tale om en førstehåndsberetning. *Den franske selvbiografi* er ydermere stærkt handlingsorienteret ved en sammenligning med *Jammers Minde*, hvorfor troldomsbeskyldningerne, eller i det hele taget religiøse og filosofiske spørgsmål, er så godt som fraværende. Kilden medtages imidlertid, da der findes nogle enkelte relevante episoder, heraf én som er en nøglepisode i forhold til troldomsbeskyldningerne. Til forskel fra i *Jammers Minde*

beskrives det således her, hvad der, ifølge Leonora Christina, indledte mistanken. Andre uddrag kan være med til at belyse trosforestillingerne fra en anden synsvinkel, for eksempel spørgsmålet om forholdet mellem religion og trolddom/magi.

Bøggild-Andersen angiver, at der i skriftet er flere overstregninger og rettelser af ordstillinger og tilføjelser rettet over linjen og i marginen, hvilke er udført i Leonoras Christinas hånd. Ligeledes er der franske sprogfejl, et begrænset fransk ordforråd og en stil, der ikke er ret varieret. Han mener således, i kraft af en sammenligning med *Jammers Minde*, at dette afspejler, at den er skrevet i al hast (Bøggild-Andersen 1958:78). Dertil mener Bjørn, at hastværket og det faktum, at Leonora Christina skriver på et internationalt sprog som fransk, antyder, at skrifterne er påbegyndt sent i forbindelse med den yngre Sperlings ophold. Denne mistede således således angiveligt i foråret 1673 definitivt håbet om at få sin far og Leonora Christina benådet. I stedet mener Bjørn, at den yngre Sperling fattede en ny plan, som gik ud på at offentliggøre de to fangers selvbiografier i håb om, at dette ville påvirke den europæiske holdning og lægge pres på den danske regering (Bjørn 1983:12-13).

Af ovenstående fremgår det, at der må formodes at være tale om en propagandatekst, og at skriftets troværdighed som beretning derfor må antages at være lav, ligesom det er tilfældet med *Jammers Minde*. Leonora Christinas franske selvbiografi viser sig da også især upålidelig via udeladelser og en sort-hvid prægning. Hun udelader således kendsgerninger i forbindelse med magtkampene mellem Corfitz Ulfeldt og Frederik III, og Kirsten Munk nævnes endog slet ikke (Bjørn 1983:13). Igen anvendes kilden dog som levn frem for beretning med fokus på trosforestillingerne og de mentale strømninger.

[Specialets metode: Mentalitetshistorie og mikrohistorie](#)

Som en følge af at genstanden for undersøgelserne her er trolddomsforestillingerne i Leonora Christinas skrifter, synes den mentalitetshistoriske metode oplagt. Dermed forstås, i den form som den blandt andet kommer til udtryk i Wittendorffs artikel "Mentalitetshistorie" fra 2005. Rammen for analysen vil altså være denne tilgang. Undersøgelsesmetoden vil dog også antage en drejning inspireret af Ginzburgs mikrohistoriske metode fra *Osten og ormene. Kosmos ifølge en 1500-tals møller* (2006). Det lader sig logisk gøre, da også den mikrohistoriske metode, ligesom mentalitetshistorien, udspringer af ældre socialvidenskabelige og historiske metoder (Iggers 2005:112). I det følgende vil disse to tilganges mest centrale pointer for specialet derfor blive

gennemgået, inden der følges op med en beskrivelse af de andre elementer, der indgår i den metodiske tilgang til analysen.

En af de centrale pointer for mentalitetshistorien, der har rødder tilbage til Marc Bloch og Lucien Febvres tidsskrift *Annales* og Jaques le Goff, er, at den interesserer for, hvorledes mentaliteter ændrer sig over tid (Wittendorff 2005:1-3). Det er således dens opgave at forklare, hvordan grundlæggende antagelser om verden, aktiomer, ændrer sig med den historiske udvikling og bliver til almene bevidste og ubevidste forestillinger. Forestillinger, som samtidig danner baggrund for menneskers handlen og ageren i samfundet (Wittendorff 2005:3;1). Formålet er, via undersøgelser på dagligdagens og de automatiske mekanismers plan, at afsløre det upersonlige i et individs tankeverden. Dette vil først og fremmest være det forklaringsunivers, som vil stå frem på baggrund af den viden og erfaring, man har på det pågældende historiske tidspunkt (Wittendorff 2005:2). Mentalitetshistorien er altså studiet af fortidens bevidsthedsformer og de dybere mentale lag, som er med til at orientere mennesker i deres handlinger og syn på verden. Den anses således ofte også, ifølge Wittendorff, for at være en meget væsentlig side af civilisationens historie. I den forbindelse, mener han, at det kan være givtigt at betragte mentalitetshistorien som: "(...) en side af den almene kulturhistorie, en side der også omfatter det kollektivt ubevidste, det fælles, og de forskellige udtryk dette får hos forskellige grupper, klasser og enkeltpersoner" (Wittendorff 2005:7). Heraf fremgår det, at mentalitetshistorien gerne lægger sig tæt op af et etnologisk og antropologisk kulturbegreb (Wittendorff 2005:6-7). Et forhold, der også synes at gøre tilgangen velegnet i en undersøgelse som denne, hvor der er fokus på mentaliteterne set i relation til "det levede liv" og konteksten. I forhold til dette speciale vil fokus altså være på at undersøge de upersonlige, bevidste og ubevidste forestillinger, der gør sig gældende i kilderne i forhold til trolddom og trolddomstro.

En anden central pointe består i, at mentaliteter opfattes som størrelser, som på én gang forandrer sig langsomt, samtidig med de er dynamiske og altid indgår aktivt i samfundsforandringer. Man vil altså ved et nedslag i tiden kunne finde spor af både nye mentaliteter, som er i færd med at erobre en dominerende position, samtidig med man vil finde rester af de tidligere. I forlængelse heraf finder man i dag også spor af det magiske univers inden for religionen, som dog i vore dage i højere grad er blevet et følelsesunivers end et forklaringsunivers for flertallet (Wittendorff 2005:4). Netop dette er et forhold, som må formodes at afspejle sig særlig markant i den pågældende periode, der var karakteriseret af store religiøse, naturvidenskabelige og filosofiske omvæltninger. Opmærksomheden vil derfor også vende sig mod, hvorledes det gamle og det nye viser sig ved netop dette nedslag i tiden, i håb om at opnå en større forståelse af forestillingernes udvikling og forandringsproces. Inden

for mentalitetshistorien vil man desuden ikke betragte ændringer i mentalitet og forestillingsverden som en konsekvens af en slags ”nedsynkning” fra de højere uddannede lag til den almene befolkning. I stedet vil man lægge vægt på befolkningens aktive bearbejdning og medvirken til ændringer (Wittendorff 2005:6). Det vil derfor også være et udgangspunkt for analysen, at de folkelige forestillinger ikke blot ses som en passiv modtager af impulser fra eliten.

Et sidste centralt punkt, relaterer sig også til det sociale hierarki. Dette, i og med Wittendorff, blandt andet via begrebet ”det mentale værktøj”, betoner, at den sociale baggrund og kontekst har stor indflydelse på, hvorledes mennesker opfatter verden og handler. Man er derfor nødt til at tage dette med i beregningerne. Det mentale værktøj er:

(...) en funktion af ikke-sproglige tvangsmekanismer, konflikter og erfaringer, der stadig ændrer sig. Det drejer sig altså om, hvem der bruger det fælles værktøjet og til hvad. Klasser og grupper eller enkeltpersoner med forskellige livserfaringer og modsatrettede interesser benytter det samme „mentale værktøj”, de er underkastet de samme mentale muligheder og begrænsninger, men de tolker begreberne forskelligt og handler derfor forskelligt. (Wittendorff 2005:5).

Det fremgår således af citatet, at den sociale baggrund er af væsentlig betydning for de divergerende fortolkninger og handlemåder, som fremkommer på baggrund af elementerne i værktøjskassen. Derfor vil der i analysen også blive lagt vægt på at undersøge, hvorvidt og hvorledes de forskellige fremstillinger af trolddom kan knyttes sammen med forskellige typer af sociale baggrunde og erfaringer.

Det er ikke Leonora Christina Ulfeldts personlige verdensbillede, som er hovedinteressen for undersøgelsen. For at nå frem til en bredere forståelse af samtidens verdensbillede, er det dog nødvendigt at medregne og reflektere over de personlige interesser, hun har på spil, da disse påvirker hendes opfattelse af trolddommen. Hun var således i høj grad impliceret i de begivenheder, hun var en del af, og hun var på ingen måde en neutral tilskuer. Som tidligere nævnt og sådan som det vil fremgå af analysen, hænger hendes opfattelse af trolddomstroen formentlig tæt sammen med forræderianklagerne. Hvorledes hun selv forholdt sig til trolddommen, er altså ikke endemålet med studiet men et metodisk greb til at forstå, hvordan de forskellige diskurser og mentale forestillinger kunne være i spil med hinanden, med udgangspunkt i en social aktørs baggrund og verdensopfattelse.

Overordnet gælder det, at det ikke kan siges med sikkerhed, hvorvidt beskyldningerne og episoderne har udspillet sig, således som Leonora Christina angiver men gennem en analyse af hendes fremstilling af disse, fremkommer der et billede af kulturelle forestillinger i samtiden om trolddom. Hvad fremstillingen af for eksempel de folkelige forestillinger angår, vil denne være præget af, at vi ser forestillingerne gennem Leonora Christinas øjne, men forskningslitteraturen, der blandt andet har beskæftiget sig med de folkelige holdninger til trolddom, kan her være med til at supplere analysen og belyse for eksempel eventuelle folkelige elementer.

Det mikrohistoriske aspekt ved dette studie knytter sig for det første til mikrohistoriens fokus på "det levede liv", som en del af den historiske antropologi. Dette, forstået som det foranderlige liv, der udspiller sig hver dag, og hvor enhver kan antage en hovedrolle. På den ene side er der tale om en modbevægelse mod først og fremmest at skrive historie om de personer, der i kraft af deres handlinger har efterladt et synligt aftryk på eftertiden, og hvis værdi vurderes herefter. På den anden side er der en interesse for at opnå et større individuelt præg, end det har været tilfældet ved makrohistoriske strukturanalyser. Idet kultur betragtes som måder at etablere betydninger på, bliver genstandsobjektet de etablerede betydninger, og den måde de etableres og forandres på, samt hvorledes forandringerne kommer til udtryk (Egholm 1999:21-22). I forlængelse heraf studeres den betydning, som udvalgte sociale handlinger antager hos de aktører, der er engageret i disse. I emnevalget har man især fokuseret på den dynamik, der er at finde mellem forskelligartede værdisystemer og diverse sociale klasser. Dermed har man især haft en interesse for at opnå en større logisk forståelse af de aspekter, som umiddelbart kan forekomme irrationelle, såvel som man har haft en opmærksomhed på de modsætninger, der kan eksistere samtidig. Med dette for øje antager undersøgelserne af de forskellige temaer en relationel fremgangsmåde frem for en substantiel (Egholm 1999:26).

I forlængelse af ovenstående fremgår det, at fokus for undersøgelserne af trolddomsforestillingerne vil være på "det levede liv", og på hvorledes der etableres betydninger i tilknytning til disse forestillinger i forbindelse med sociale handlinger. Derudover vil der være en interesse for dynamikken mellem forskellige værdisystemer og sociale klasser, de irrationelle aspekter og den samtidige eksistens af modsætninger. Endelig vil der være fokus på de forskellige opfattelser af trolddom set i relation til hinanden fremfor på trolddom som et entydigt fænomen.

For det andet vil der i specialet, ligesom i den mikrohistoriske tradition, gøres brug af et analytisk greb, der indebærer en reduktion af mængden af kilder (Egholm 1999:20). Hovedkilderne er således skabt af en enkelt person i en bestemt situation, hvortil der så inddrages få andre kilder, der også kan

knyttes til denne persons skrifter, foruden sekundær litteratur. Dette, i et forsøg på at konstruere en kontekst og trække tråde mellem det mikrohistoriske og det makrohistoriske plan (Jorn 2006:177). Dette er også en konsekvens af den geertzianske metode "thick description", udviklet af Clifford Geertz, som mikrohistorien ofte trækker på (Egholm 1999:27). Her beskrives de sociale handlinger tilbundsgående, hvorefter beskrivelsen kan anvendes til en tolkning af den diskurs, disse indgår i. Denne metode betyder, at det bliver mindre nødvendigt med et bredt udvalg af kilder, eftersom målet for den tætte beskrivelse er at fremanalysere kulturelle kategorier og aspekter (Egholm 1999:27).

Derudover passer endnu et forhold godt til den mikrohistoriske metode, nemlig at skrifterne er blevet til under ganske usædvanlige omstændigheder, idet de er fremkommet i forbindelse med, at en person fra samfundets absolutte top og elite på sin egen krop oplevede at blive marginaliseret og fængslet. Som konsekvens heraf, færdedes hun med ét iblandt mennesker, der tilhørte samfundets allerlaveste lag; faldne kvinder, kriminelle og fattige. Vi får dermed også forfatterens fremstillinger af mødet med disse marginaliserede personers folkelige kultur og forestillinger. Netop det usædvanlige er Ginzburgs udgangspunkt, idet disse tilfælde kan være med til at kaste nyt lys over et genstandsfelt, som vi har vænnet os til at anskue på en bestemt måde (Jorn 2006:8). Her aner man også den mikrohistoriske metodes tilknytning til mentalitetshistorien, idet man inden for den mentalitetshistoriske metode også gerne forsøger at medtage nye kilder, samtidig med man forsøger at spørge ind til de mere velkendte kilder på en ny måde (Wittendorff 2005:6).

Man kan indvende, at Leonora Christina i sit livs velstands-år færdedes iblandt den absolutte magtelite, som var med til at skrive historien. Dette er *ikke* et karakteristisk genstandsfelt for den mikrohistoriske metode, som vi møder den hos Ginzburg, da han er optaget af at vise et brudstykke af de underordnede klassers kultur eller den folkelige kultur (Ginzburg 2006:12). Omvendt kan man argumentere for, at hendes position, på det tidspunkt hvor skrifterne blev nedskrevet, var en helt anden, og at hun da befandt sig i en særdeles udsat rolle. Dermed forstås, at hun var mistænkt for højforræderi, skønt hun selvfølgelig stadig havde sine rødder i elitens kultur. Egholm skriver desuden, at der ganske vist tidligere har været et dominerende fokus på "de glemte" folk indenfor mikrohistorien, men at der efterhånden er mange, som også beskæftiger sig med andre folk og klasser end "de glemte" (Egholm 1999:44).

Hvad angår den konkrete fremgangsmåde i analysen, er der på baggrund af en gennemlæsning af skrifterne fundet fem episoder, der i særlig grad relaterer sig til trolddom og trolddomsforestillinger, og disse vil være genstand for undersøgelserne og vedlægges som bilag. Baggrunden for, at der

benyttes en sådan fremgangsmåde er, at der således er bedre mulighed for at tolke fænomenerne i den kontekst, de forekommer i. Episoderne analyseres herefter med henblik på de væsentligste kategorier og pointer relateret til trolddom og trolddomsforestillingerne, og de relateres til forskningslitteraturen, hvor dette synes relevant. Rækkefølgen vil være den, som episoderne angiveligt har fundet sted i, hvorfor episoden fra *Den franske selvbiografi* analyseres først. Herefter følger fire episoder fra *Jammers Minde*. Formålet med at disponere således er at bevare fornemmelsen af den tidsmæssige kronologi i beskyldningerne. Undervejs suppleres der dog med andre tekstelementer og episoder fra skrifterne.

Analyse: Uddrag af Jammers Minde og Den franske selvbiografi

Episode 1: Flugten fra Hammershus, Adolph Fuchs og dronning Sophie Amalie

Resume

I uddraget fra *Den franske selvbiografi* beskrives en episode, der udspillede sig i forbindelse med Leonora Christina og Corfitz Ulfeldts forsøg på at undvige fangenskab på Hammershus i 1661. Det berettes, hvorledes de forsøger at glide på bagenden ned over klipperne under flugten. Tjeneren, som ledsager dem, falder, og da han ikke selv kan komme op igen, siger Leonora Christina, at hun vil drage ham op med to sammenbundne tove. Corfitz er svækket og kan derfor tilsyneladende ikke hjælpe (Bilag 1:74; Ulfeldt 1958:42). Det lykkes hende at hale ham op, skønt hun intet andet har at holde fast ved end en lille forhøjning af jord, som hun kan støtte den ene fod imod. Hun angiver, at dette må være Guds værk men forklarer dog samtidig, at deres fangevogter generalmajor Adolph Fuchs, af Leonora Christina kaldet Fos, på baggrund af denne episode erklærer, at hun ikke kunne have gjort det uden Djævelens bistand (Bøggild-Andersen 1958:xx). Endvidere, fortæller hun, får denne beskyldning dronning Sophie Amalie til at blive besat af tanken om, at hun kan trolde. Leonora Christina angiver så, at Fuchs ville fratage Gud æren for at give den til Djævelen, og at dette er en bagvaskelse, hun må tåle sammen med de andre (Bilag 1:74-75).

Den pågældende episode er et eksempel på en af de situationer, som beskyldninger om trolddom kunne udspringe af. Episoden var således, ifølge Leonora Christina selv, anledningen til, at hun blev mistænkt for at kunne trolde. Johansen angiver, at det er vigtigt at se på den første stigmatisering, idet denne menes at have afgørende betydning for trolddomsanklagers videre forløb (Johansen 1991:47). Det er dog ikke sikkert, at forløbet i samme grad afhænger af stigmatiseringen i dette tilfælde, da der er forskel på de retsprocesser, som Johansen har set på, og så en beskyldning som denne med en mere

rigs-politisk side. Der kan være andre faktorer som spiller ind end stigmatiseringen, men alligevel formodes episoden at være af stor betydning for at belyse konteksten og derigennem de påståede beskyldninger samt trolddomsopfattelsen. Udover at give et indblik i konteksten for beskyldningerne, kan episoden også være med til at belyse lærde forestillinger om trolddom og anvendelsen af forskellige forklaringssystemer. Det vil dog også senere fremgå af analysen, at det ikke kan udelukkes, at der har fundet tidligere hændelser sted, som muligvis har influeret på Leonora Christinas trolddomsrygte.

En politisk konflikt og en kamp om ære

Både Fuchs og Leonora Christina er enige om, ifølge sidstnævntes fremstilling, at den gerning hun har begået ikke kan være menneskeværk alene. Gerningen, der består i at have reddet sig selv fra at falde ned et sted, hvor der intet er at holde fast i, og samtidig have trukket en anden op fra dybet, synes således uforklarlig og overnaturlig. Umiddelbart forekommer der dog ikke at være tale om en ulykke eller maleficium som sådan, som ved mange andre danske og engelske trolddomsanklager, eftersom hun tværtimod redder en anden. Fra Fuchs perspektiv kan flugten imidlertid godt anskues som en sådan, da han som kommandant havde ansvaret for fangerne. Fuchs har også, om man skal tro Leonoras beskrivelse, haft sine konflikter med hende og Corfitz Ulfeldt, hvilke også senere førte til, at Ulfeldtparrets ældste søn tog livet af Fuchs (Bøggild-Andersen 1958:xxi). Leonora Christina beskriver på den måde, hvorledes de var desperate, fordi: ” (...) Fosses forsæt var at lade dem omkomme af sult (...)” (Ulfeldt 1958:42). Derved synes episoden at stemme ganske godt overens med, hvad Thomas angiver for de fleste af de engelske anklagers vedkommende i det 16. og 17. århundrede. Han mener således, at der gælder to forhold: For det første at en personlig ulykke havde fundet sted, som der ikke umiddelbart fandtes en naturlig forklaring på, og for det andet en bevidsthed hos den, som havde været udsat for ulykken om, at personen havde foretaget sig noget, der kunne karakteriseres som en fornærmelse eller forsømmelse af en social forpligtelse (Thomas 1971:557).

Der er dog et yderligere lag i dette. Fuchs har, som ansvarlig for Ulfeldtparret, haft et motiv i forhold til at redde sin egen ære, da det kommer frem, at de har været i stand til at undslippe deres fængsel, skønt de senere blev pågrebet igen. På den måde kan han have forsøgt at holde sin ære intakt over for kongen og dronningen ved at fremsætte beskyldningerne. Leonora Christina skriver da også direkte, at Fuchs: ”(...) lagde det helt anderledes ud og gjorde god brug deraf (...)” (Bilag 1:74), samt at hun måtte tåle en sådan ”bagvaskelse” (Bilag 1:75). Som det også vil fremgå i forbindelse med analysen af senere episoder, har man altså ikke været blind for, at trolddomstroen hos andre personer kunne udnyttes på forskellig vis, enten af den anklagede selv eller af anklageren. I ovenstående eksempel

synes der netop at være tale om et eksempel på det, som Thomas kalder, en "face-saving function". Dermed forstås, at troldomsbeskyldninger kunne anvendes bevidst eller ubevidst som bagvaskelse i konflikter mod en form for politisk syndebuk, og der synes altså i høj grad at være tale om en konflikt på ære. Leonora Christina anvender da også udtrykket: "Vor skelm Fos (...)" (Bilag 1:74), hvilket antyder, at hun i den pågældende episode forsøger at forsvare sig ved at dømme sin fjende og anklager æren fra. På grundlag af kilderne fra Skast Herred, noterer Appel netop, at der i relation til brud på normerne i samfundet og ens ære, ingen vej tilbage var, hvis man blev dømt for "skælmske" gerninger (Appel 1999:523). Dronning Sophie Amalie har med al sandsynlighed endvidere haft en interesse i at forsøge at mindske Ulfeldternes anseelse ved at tage Fuchs beskyldninger for gode varer. Dette kunne muligvis dulme frygten for deres hævn, idet disses støtter så måske ville være mindre tilbøjelige til at komme dem til forsvar. Heri aner vi også Henningsens beskrivelse af heksetroens *moraliske* funktion, hvor stigmatiseringen af heksen er med til at sørge for, at andre folk opfører sig på en måde, så de ikke kan blive beskyldt for at være hekse

Episoden finder sted på et afgørende tidspunkt, da Ulfeldternes konflikt med kong Frederik III og hans hustru Sophie Amalie er kulmineret og har resulteret i Ulfeldternes fængsling. Det vil sige, efter Ulfeldt har støttet svenskerne i krigen mod Danmark og i kølvandet på Dina-sagen. Ydermere synes fængslingen, i hvert fald for Leonora Christinas vedkommende, at være foregået uden en dom, eftersom Scocozza, som tidligere nævnt, oplyser, at hun aldrig blev stillet for retten. Hvad end dette var tilfældet eller ej, og uanset om Ulfeldterne var skyldige i forræderi, forekommer det sandsynligt, at hun har haft et hævnmotiv og måske mere specifikt et "forurettelses-motiv". Undersøgelserne af den pågældende episode synes dermed at understøtte, som Johansen angiver, at de væsentligste motiver, som troldfolk blev tillagt i forbindelse med de jyske processer var et "forurettelses-motiv", et "afvist tiggeri-motiv" og et "skænderi-motiv", eller mere overordnet et "hævn-motiv".

Dina-sagen antyder også, at dronningen muligvis kan have frygtet for, at hun eller kongen skulle blive forgiftet. Trolddom synes således ofte også at være blevet sammenkoblet med brugen af gift i læsninger af det gamle testamente (Thomas 1971:570-571). I denne situation er der tale om eliten, hvorfor det umiddelbart lyder sært at tale om, at eksistensgrundlaget var truet, men at dronningen kan have frygtet for sit og kongens liv, gør det dog alligevel muligt at betegne episoden som et eksempel på, hvorledes det ofte var det basale fundament for tilværelsen, som troldfolkene blev anset for at forgøre (Johansen 1991:60).

Der er ikke megen betoning af vrede eller følelser i episoden, skønt man måske ellers, i kraft af hævnmotiv og de forudgående begivenheder, godt kunne forestille sig, at der har ligget aggressioner bag de påståede beskyldninger. Det synes snarere at være en strategisk og beregnende politisk adfærd, som Leonora Christina fremhæver hos Fuchs, når hun beretter, at han gjorde god brug af episoden. Man kan dog godt argumentere for, at det forhold, at Leonora Christina skriver om dronningen: "(...) den tanke endnu holder hende besat, at vor dame [ed. Leonora Christina] kan troldre" (Bilag 1:74-75), kan ses som et udtryk for frustrationer og vrede hos dronningen. Udtrykket kan dog formentlig også godt afspejle mere politiske og strategiske bagtanker hos dronningen, eller det kan være Leonora Christinas måde at sætte hende i et nedsættende lys på. Dermed dog ikke være sagt, at deres handlemåder og strategier ikke også kan være et udtryk for, at opdragelsesmetoderne efter reformationen var med til at opbygge en stor grad af aggressioner, der så kunne finde udtryk ved at udnævne sydebukke, således som Sejr Jensen mener. Dette er muligt, uden det nødvendigvis vil komme eksplicit til udtryk i Leonora Christinas fremstilling af episoden. Man kan dog samtidig godt problematisere anvendelsen af nyere psykologiske teorier i en 1600 tals kontekst, således som Sejr Jensen gør.

Episoden synes altså i høj grad at udspringe af og tage form af en konflikt. Som en konsekvens af tilknytningen til magtens felt, kan denne karakteriseres som en konflikt på højt politisk plan. Det er i forhold til dette også værd at bemærke, at trolddomsprocesserne, ifølge Johansen, formentlig begyndte med politiske processer på kontinentet, samt at der også er flere eksempler fra det 16. århundrede, hvor den danske kongefamilie følte sig ramt af troldfolkernes onde gerninger (Johansen 1991:34). Der synes således i gentagne tilfælde at have været en relation mellem trolddomstro og det politiske felt, herunder magtens centrum, kongehuset og hoffet samt magtkampene, som foregik der.

Lærde forestillinger om trolddom: Djævelens magt

Den opfattelse af trolddom, som Fuchs associeres med i Leonoras fremstilling, forekommer desuden at være et udtryk for en lærd eller teologisk opfattelse af trolddom, som den blandt andet beskrives af Wittendorff. Leonora Christina placeres således på det ondes side i den dualistiske opfattelse af tilværelsen som en del af den historiske kamp mellem Gud og Djævelen. I det konkrete eksempel betones det, at: "(...) uden Djævelens bistand var det en umulighed at holde sig fast paa sligt et sted (...)" (Bilag 1:74). I de kontinentale, lærde forestillinger ses Djævelen snarere som en herre, der kræver underkastelse end som en tjener, og man kan godt se termen "bistand" som en form for tjeneste, men forbindelsen til Djævelen forekommer at være vigtigere her end Leonora Christinas egen rolle (Birkelund 1983:109;111). Dette, i og med Leonora Christinas rolle blot associeres med

menneskeværk. Hun kunne ikke have udført bedriften på egen hånd, og Djævelen fremstår som altafgørende for, at begivenheden kunne finde sted. Djævelen tilskrives dermed en større rolle, end det normalt ville være tilfældet ved de folkelige forestillinger. I forlængelse heraf er det væsentligt, at det er Djævelens rolle og derigennem forbrydelsen mod Gud, som betones i første instans frem for den konkrete skade. Trolddommen og maleficium nævnes ikke i den beskyldning, som Leonora Christina tilskriver Fuchs. Det er først, da dronningen inddrages, at beskyldningerne udvides til trolddom og at udtrykket ”at trolde” anvendes (Bilag 1:75). Derfor tolkes episoden, hvad angår den tilgang, der knyttes til Fuchs, som et eksempel på en lærd opfattelse af trolddom.

Man kan så diskutere, om beskyldningerne indholdsmæssigt antager en lidt forskellig karakter i de repræsentationer, der knyttes til henholdsvis Fuchs og dronningen. Det er dog vanskeligt at sige på baggrund af en enkelt episode, og som det vil fremgå af den følgende, kan det heller ikke fremsættes, at dronningen associeres udelukkende med de folkelige forestillinger om trolddom. Man kan imidlertid overveje, om der her er tale om en mindre ”rendyrket” lærd forestilling, hvor der er en højere grad af folkelige elementer tilstede. Fuchs var formentlig flamlænder, han talte fortrinsvis tysk og havde tjent som fændrik ved infanteriet i Holsten 1645 men kom først atter til Danmark som oberstløjtnant i 1652. Han har altså uanset hvad opholdt sig en del i udlandet (denstoredanske.dk 2011). Det er et forhold, som måske kan være med til at forklare, hvorfor han sættes i forbindelse med en mere kontinental forståelse af trolddom. Som det senere vil fremgå, havde dronningen dog også en udenlandsk baggrund, men hun har efter alt at dømme opholdt sig mere i Danmark.

Forklaringssystemer: Det magiske og det religiøse

Ser man på, hvorledes der ræsonneres angående den såkaldte uforklarlige begivenhed, og sammenholder man dette med Birkelunds forklaringssystemer, fremgår det, at Leonora Christina vælger at anskue episoden ved Hammershus som en fare, som hun og tjeneren er undsluppet med hjælp fra Gud. Fuchs tolkning lyder angiveligt på, at Djævelen må have givet hende sin bistand, og begrebet at ”trolde” bringes i spil og associeres med dronningen. Dermed kan man til dels sige, at Fuchs og Leonora Christina associeres med hver sin ende af det religiøse forklaringssystem, mens dronningen i lidt højere grad kan tilskrives et magisk. Leonora Christina har efter alt at dømme mest gavn af den religiøse forklaringsramme til sit forsvar, idet det endnu i samtiden synes at være det bedste forsvar mod anklager om at have afskrevet Gud og overgivet sig til Djævelen, at man påviste, hvorledes Gud endnu stod én bi. Således var det ofte også en del af vidneudsagnene mod de anklagede i trolddomsprocesserne, at de netop *ikke* var hyppige kirkegængere (Birkelund 1983:64).

Det fremgår af ovenstående, at ingen af parterne i dette tilfælde synes at trække på en naturlig forklaring, såsom at det muligvis er en fordelagtig metode at støtte sin fod imod en jordforhøjning, når man skal trække nogen op. De naturlige forklaringer forekommer altså ikke at foreligge som en første indlysende forklaring i en sådan situation. Samtidig viser episoden igen et tydeligt politisk aspekt ved trolddomstroen, idet det fremgår, hvordan den samme begivenhed kunne fordrejes og manipuleres, alt efter hvem der anskuede den, og hvorledes fortolkninger helt og holdent afhang af, hvilken side i konflikten som udtalte sig.

Episode 2: Rygterne, Maren Bloks og dronning Sophie Amalie

Resume

I *Jammers Minde* hører vi første gang om trolddomsbeskyldningerne, da det beskrives, hvorledes dronning Sophie Amalie sender pigen Maren Bloks, der tjener i dronningens køkken, ind i Blåtårn for at være hos Leonora Christina (Bilag 2:76). Leonora Christina og Maren taler lidt sammen, og Maren fortæller, at dronningen ikke kan finde nogen andre end hende, der tør være alene hos Leonora Christina. Det skyldes, at der går rygter om hendes ondskab, visdom og evne til at vide: "(...) Tilkommende Ting" (Bilag 2:77). Maren fortæller endvidere, at dronningen har sagt til hende, at hun skal være hos Leonora Christina den nat og ikke frygte noget, da denne ikke kan gøre noget ondt, og selv hvis hun kan hekse, har hun nu ingenting hos sig³. Derudover har dronningen givet Maren tilladelse til at slå Leonora Christina, indtil hun bløder⁴, hvis denne slår Maren (Bilag 2:77). Leonora Christina angiver, at hun ikke ved, hvordan dronningen er kommet på den ide, at hun slår, idet hun aldrig har givet sine kammerpiger en ørefigen, og hun fortæller, at hun vil holde fast ved Gud, der ved, at hun er uskyldig og vil redde hende (Bilag 2:78).

Denne episode kan bidrage med et indblik i henholdsvis de folkelige trolddomsforestillinger, og den indflydelse personlige forudsætninger havde på, hvilke træk der blev fremhævet ved trolddommen. Ydermere kan episoden være med til at belyse en af de diskurser og de forsvarsstrategier, som Leonora Christina selv synes at trække på i forhold til beskyldningerne:

---

³ I skriftet står dronning Sophie Amalies påståede replik på tysk. I Line Kroghs udgave af *Jammers Minde* lyder oversættelsen til (nutidigt) dansk: "Du skal være hos Leonora i nat. Du skal ikke være bange, nu kan hun intet ondt gøre. Og selv om hun så kan hekse, så er hun nu i fængsel og har ikke noget heksemiddel hos sig. Hvis hun slår dig, så giver jeg dig lov til at slå igen, indtil hun bløder" (Ulfeldt 2014:60-61). Ordet "heksemiddel" nævnes dog, som det fremgår af det oprindelige tyske citat, ikke specifikt og må derfor være Kroghs egen tilføjelse.

⁴ Se fodnoter (Bilag 2:77), det angives, at efter "Schlagen" er i originalskriftet tilføjet: "(...) das sie blu-/ten kan"

De folkelige trolddomsforestillinger og personlige forudsætninger

Den folkelige trolddomstro kommer især til udtryk i forbindelse med den sladder, Maren angiveligt beretter om. At der er tale om sladder og rygter, fremgår af følgende: "(...) thi ieg war holt for Ond, der sagdis oc, att ieg war meget Wiiiß, ieg wiste Tilkommende Ting" (Bilag 2:77). Det er altså andre, ikke navngivne personer, der siger dette om hende. Det fremgår, at det centrale i denne sladder er, at Leonora Christina anses for at være ond, meget vis og som værende i stand til at spå eller forudsige, hvad der vil ske. Det forhold, at Leonora Christina kaldes ond, uden Djævelen inddrages, antyder, at det her er mennesket, der tilskrives størst magt. Som i de danske processer, anses Djævlen tilsyneladende ikke for initiativtager til ondskabsfulde gerninger men som redskab for troldkonens ønsker om at bedrive sådanne (Birkelund 1983:109). Ydermere understreges dette af, at Leonora Christinas visdom betones. At det er Leonora Christinas personlige karakter, hendes ondskab, visdom og evne til at forudsige ting, der vægtes i denne sammenhæng, fremfor en tilknytning til Djævelen, antyder, at det især er de folkelige forestillinger, som der her trækkes på. Dette understøttes af, at vægten i beskyldningerne, i det citat som tilskrives dronningen, er lagt på, at Leonora Christina nu ikke kan gøre nogen fortræd. Det vil sige, hun kan ikke udøve maleficium længere. Det fremgår også, at der er tale om beskyldninger, som tilsyneladende bliver troet af i hvert fald en del af dem, der hører om dem, således at ingen tør være hos Leonora Christina.

Derudover lader det til, at det, i den diskurs der kommer til udtryk i rygterne, blev set som suspekt at besidde større lærdom end så mange andre, hvilket også synes at pege i retning af et folkeligt ophav med en lavere grad af uddannelse. Inspirationen fra en folkelig trolddomsopfattelse spores ydermere i forhold til, at Leonora Christina angiver i marginen af dokumentet, hvorledes Maren får tilladelse til at slå hende: "(...) das sie blu-/ten kan" (Bilag 2:77). Det var således en udbredt opfattelse i forbindelse med heksetro, at man skulle forsøge at få en heks til at bløde, hvis man var blevet forbandet eller forgjort. For som Birkelund skriver:

Når en troldkvinde helbredte en skade, blev det ofte anset som et tegn på, at hun selv havde forårsaget den. Kunne man komme til at slå troldkonen til blods, bedst ved at slå hende over næse og mund, kunne man også uskadeliggøre hendes forgørelse. (Birkelund 1983:98)

Derved forstås, at det at slå den, som man mistænkte for at være en heks, kunne være en måde at beskytte sig selv på. Den eneste kur, som teologerne derimod bifaldt, var retsforfølgelse og henrettelse af heksen (Thomas 1971:544-545).

Leonora Christina synes dog ikke at være tilskrevet den samme grad af magt i det citat, der angives at være dronningens ord, som tilfældet er ved den diskurs, der forbindes med den mere almindelige sladder. Dette, i og med det betones, at hun ikke kan gøre noget ondt i sin nuværende position, og da hendes visdom og ondskab ikke nævnes. Det synes da også sandsynligt, at dronningen ikke har været ligeså benøvet af Leonora Christinas magt og visdom som kvinder af lavere stand og uddannelse. Dronningen synes dermed heller ikke at eksemplificere et ”rendyrket” udtryk for de folkelige forestillinger. Hendes tilgang forekommer således i højere grad at være en blanding af lærde og folkelige former for trolddomstro. Det er i den sammenhæng værd at bemærke, at hun, i Leonora Christinas fremstilling, anvender termen ”hekse” eller i dette tilfælde: ”(...) Hæksen (...)” (Bilag 2:77). Denne term var ikke i brug i danske trolddomsprocesser før 1686, når man ser bort fra Sønderjylland, hvor begrebet blev anvendt allerede fra 1637 (Birkelund 1983:32). Anvendelsen af begrebet bibringer derfor en opmærksomhed på dronningens tyske baggrund. Man kunne forestille sig, at hun, i kraft af sin baggrund, i højere grad ville have trukket på en kontinental tilgang. Det vil sige, hvis hun altså virkelig har fremsat beskyldningerne. I og med hun blev gift med Frederik III i 1643, og idet de indtog tronen i 1648, synes hun dog at have haft en længerevarende tilknytning til Danmark end Fuchs (danmarkshistorien.dk 2013). Man kan vel heller ikke afvise, at der har været områder eller sociale lag i Tyskland, hvor den folkelige trolddomstro også var fremherskende. Det er imidlertid også muligt, at årsagen til de folkelige elementer i den tilgang, hun associeres med, skal findes i, at hun forsøger at viderekommunikere budskabet om Leonora Christinas ondskab til andre personer med mere folkelige overbevisninger.

Det fremgår, at personlige egenskaber, herkomst, stand og uddannelsesmæssige forudsætninger, såvel som konteksten, tilsyneladende havde en væsentlig indflydelse på, hvorledes man så på trolddom, og hvilke opfattelser der blev sat i spil. Det er ganske vist igennem Leonora Christinas fremstilling, at vi kan iagttage dette, men man må formode, at hun deri har trukket på kulturelle traditioner, om hendes fremstilling skulle virke troværdig og vække genkendelse hos hendes tiltænkte publikum, hvad end dette var hendes børn eller en bredere offentlighed.

Forklaringssystemer og forsvarsstrategier

Der er et sidste interessant fokuspunkt, som fremgår af ovenstående episode. Dette, angående Leonora Christinas reaktion på beskyldningerne. Hun synes således på ironisk vis at spøge med disse, idet hun bemærker, at om hun havde været så vis og været i stand til at se, hvad der skal ske, havde hun vel kunnet vogte sig for at ende i fængslet. Det forklaringssystem, hun implicit gør brug af, synes da at være det naturlige forklaringssystem i Birkelunds terminologi, hvor der er tale om en årsags-effekt

tankegang. Det antages, at om man ved noget skal ske, bør man kunne vogte sig for det. Dette nyder altså tilsyneladende fortrinsret over det religiøse i denne sammenhæng, hvor hun kan anvende det til at forsvare sig og til at fremstille sig selv som forstandig. I Leonora Christinas tilfælde synes eksemplet altså at demonstrere, at de naturlige forklaringer kunne anvendes til at modgå de magiske ræsonnementer som en form for forsvarsstrategi i visse sammenhænge. Heri finder man muligvis et element af skepsis. I denne episode forekommer det dog mest at være over for selve beskyldningerne end i forhold til selve fænomenet trolddom. Der forekommer samtidig også religiøse forsvarsstrategier i episoden, i og med Leonora Christina, konfronteret med dronningens påståede beskyldninger, angiver, at hun vil holde fast ved Gud, der ved, at hun er uskyldig.

Heroverfor står den anden overbevisning, som tilskrives Maren, hvor man godt kan vide, at noget skal ske, uden at kunne vogte sig for det. Her synes i højere grad at sluttes ud fra en magisk eller religiøs forklaringsramme, hvor de højere magters vilje ikke nødvendigvis kan betragtes som gennemskuelige for mennesket. Man kan overveje, om der findes elementer af en form for modkultur i disse forestillinger, hvor man ikke *vil* se bort fra det magiske forklaringsystem, skønt man bliver konfronteret med andre måder at reflektere på. Dette, i kraft af at mennesket, i den folkelige holdning til de skjulte magter, blev tilskrevet større magt og mulighed for at agere i forhold til farer og problemer (Wittendorff 2003:70).

Årsagen til, at Leonora Christina ikke lader sig tirre voldsomt af beskyldningerne i dette tilfælde og ligefrem har overskud til at spøge med dem, skal muligvis findes i, at disse kan ses som udtryk for den folkelige tradition. Der forekommer ganske vist også at være en overlegen eller overbærende tone i forhold til de anklager, som hun, i den første episode, angiver, at Fuchs har fremsat. Dette, i og med hun konstaterer, at han benyttede sig godt af episoden, og at det var en form for bagvaskelse, der måtte tåles sammen med den øvrige. Samtidig så vi dog, at hun anvendte et udtryk som: ”Vor skelm (...)”. Det er dermed muligt, at hun betragtede sådanne beskyldninger med en større alvor. Som den videre analyse vil belyse, forekommer der i Leonora Christinas skrifter især at være tale om en brug af humoren som forsvarsstrategi over for de folkelige opfattelser af fænomenet. Til gengæld kan man overveje, om den religiøse forsvarsstrategi vinder fortrin ved anklager, der er fremsat af personer såsom Fuchs og dronningen, som efter alt at dømme i højere grad har orienteret sig ud fra et lærd og dualistisk verdensbillede.

Episode 3: Trolovelsesfesten, Karen Ollis Daatter

Resume

I denne episode fortælles det, hvordan Leonora Christina får sin opvarterske, Karen Ollis Daatter, overbevist om, at hun kan trolde. Dette, idet hun er i stand til at forudsige, hvad der vil ske i forbindelse med Kurprinsen af Sachsens trolovelse med prinsesse Anna Sophia. Leonora Christina fortæller om morgen Karen, at de vil komme til at faste henimod aftenstide. Hun kan forudsige dette, da hun ikke regner med, at der vil være nogen levninger, før de andre til festen er blevet trakteret (Bilag 3:79-80). Da hun så ved middagstid blandt andet hører trompeter, kan hun fortælle, at festdeltagerne nu går over den store plads med bruden. Idet Karen spørger, hvor hun ved det fra, fortæller Leonora Christina, at hendes "geist" har sagt hende det (Bilag 3:80). Således fortsætter hun med at forudsige, når maden bæres op og anrettes uden for køkkenet på pladsen, og det samme næste dag, da der udnævnes riddere. Det sidste kan hun gætte, da hun ved hvilke personer i rådet, som ikke er riddere endnu. Leonora Christina beretter, at hun mærker Karens trolddomsmistanke til hende, idet Karen ofte spørger hende om ting, hun ikke kan vide. Hun beretter også, at hun med vilje sørger for at give dobbelttydige svar, så Karen forbliver i denne overbevisning. Endelig hører vi om en anden såkaldt troldkvinde, som Karen efter sigende har kendt, men som i Leonora Christinas øjne dog blot er en kvinde, der kan fordrive fostre og helbrede en bestemt sygdom, som formentlig er syfilis⁵ (Bilag 3:80-81).

Vi får i denne episode uddybet kendskabet til de folkelige forestillinger om trolddommens beskyttende funktion og den mere skeptiske tilgang, som Leonora Christina trækker på. I tilknytning til sidstnævnte, kan episoden også bidrage til at uddybe forståelsen af de forskellige forsvarsstrategier.

De folkelige forestillinger om trolddommens beskyttende funktion

I den folkelige diskurs, der her associeres med Karen, anskues Leonora Christinas evner til at forudsige, hvad der vil ske ved brylluppet som en form for trolddom eller spådom. Ydermere ses den anden troldkvindes helbredende egenskaber også som en form for trolddomskunst. Sejr Jensen gør opmærksom på, at spådomskunst var den form for trolddom, som kirken formentlig var mest ivrig efter at komme til livs, da denne var et problem for troen på den frie vilje og dermed syndsbevidstheden (Sejr Jensen 1988-15-17). Idet kirken, ifølge Sejr Jensen, både før og efter reformationen var modstandere af den helbredende og beskyttende trolddom og ikke i samme grad interesseret i den skadevoldende trolddom, må spådom efter alt at dømme regnes med til denne

---

⁵ Med udtrykket: "(...) att læge Fransoser (...)" (Bilag 3:81) forstås formentlig den franske syge. Det vil sige syfilis (Ulfeldt 2014:107;296; denstoredanske.dk 2014)

beskyttende kategori af magi. De i episoden benævnte kundskaber forekommer således at høre til de kloge folks gerning, idet blandt andre Birkelund karakteriserer den helbredende magi som ”hvid magi”, der udføres af såkaldte ”kloge folk” (Birkelund 1983:32).

Det berettes om den anden kvinde, som Karen, ifølge Leonora Christina, anså for en troldkvinde:

Hun fortelte oc om en hun holte for en Traaldquinde atskilligt, som dog icke bestoed i anded, end vdi wiidenskab, att læge Fransoser, oc skille Hoerer wed derris Foster oc dißlige vtilbørligheder, med samme quinde haffde hun meget omgaaet (...) (Bilag 3:81).

Igen er det tilsyneladende de kvinder, som besidder en vis viden, der i den folkelige trolddomsforståelse associeres med trolddom. I citatet må man dog holde sig for øje, at begrebet ”videnskab”, før den naturvidenskabelige revolution, var knyttet til lærdom som et korpus af eksisterende viden, et individ kunne tilegne sig. Dette, fremfor en ide om at opnå fremskridt via skabelsen af ny viden (denstoredanske.dk 2016). Der er altså snarere tale om en forståelse af ordet ”videnskab” som lærdom, når Leonora Christina anvender dette. Denne formodning kan underbygges af de sammenhænge, som Leonora Christina ellers benytter ordet i. For eksempel idet hun konfronteres med, at man søger efter hendes tjener, som forventes at kunne fortælle meget, hvis man får fat på ham. Leonora Christina svarer da, at: ”(...) da war ded att ynske, att de haffde hannem, for hands Widenskab skyld” (Ulfeldt 1998:46). Herved forstås den viden, han ligger inde med og altså ikke en moderne form for videnskabsforståelse. Den forskellige stavemåde i de to citater kan muligvis skyldes, at hun anvender ordet i bestemt form i sidstnævnte citat, men generelt varierer hun også stavemåder i løbet af skriftet (Hjorth 1998:lxix).

Det er muligt, at Leonora Christina i citatet med vilje har fremstillet Karen som mere uvidende, end hun var, for at sætte sig selv i et bedre lys. Idet resultaterne fra forskningslitteraturen angående de folkelige forestillinger stemmer godt overens med de pointer, som fremkommer i Leonora Christinas beskrivelser af den folkelige diskurs, forekommer hun dog i hvert fald i en vis udstrækning at trække på bredere kulturelle repræsentationer af den folkelige trolddomstro. Dette skønt Karen som person måske ikke har haft en sådan opfattelse.

Om Karen får vi fortalt, at hun var af bondestand, havde tjent hos en præst og været gift tre gange med husmænd. Desuden havde hun, siden hun blev enke sidste gang, tjent som vågekone hos en frue. Leonora Christina mistænker hende for at have taget sit eget barn af dage, idet Karen angiveligt

mener, at den der gifter sig anden gang ikke må have børn, om hun skal komme godt ud af det med sin mand (Ulfeldt 1998:96-97). Der synes altså tale om en kvinde fra små kår uden nogen videre uddannelse, og det vil ikke være overraskende, hvis de centrale bekymringer for en person som hende har været helbredet, og hvad fremtiden ville bringe. Samtidig med at troldfolk, der praktiserede disse videnskaber eller kundskaber, formentlig var frygtede, som analysen også senere vil antyde, var de evner, som disse blev anset for at besidde, altså efter alt at dømmes tiltalende i forbindelse med ulykker og fraværet af alternativer (Thomas 1971:536). Den folkelige diskurs fremstilles dermed som en blanding modsatrettede impulser mellem frygt og behovet for tryghed.

Ifølge en bemærkning i marginen i *Jammers Minde*, er Karen dog muligvis i stand til, med hjælp fra slotsfogeden og kusken Pær, at ræsonnere sig frem til sagens sande sammenhæng (Ulfeldt 1998:85): ”Slof: fortelte quinden noget om statzen, oc Pær sagde hender noget / saa hender syntist att ieg kunde wide noget effter forrige tiiders skik” (Bilag 3:80). Karen indser altså angiveligt, at Leonora Christinas spådomsevner skyldes erfaringer fra hendes tidligere liv, men samtidig angives det, at Karen troede fuldt og fast på, at Leonora Christina kunne trolde, hvilket også beskrives i forbindelse med senere episoder. Tager man denne fremstilling for pålydende, synes den at afspejle, at det for trolddomstroende måske nok har kunnet lade sig gøre at forestille sig andre mulige forklaringer, muligvis med hjælp fra andre, men at forklaringerne ud fra et naturligt forklaringsystem ikke havde en appel i samme grad som forklaringer ud fra et magisk. Når en person som Karen kunne tænkes at vælge det magiske ræsonnement over det naturlige, kan det formentlig ses som et udtryk for, at dette bibragte en større følelse af tryghed end det både det naturlige og det religiøse. Her ses igen en indikation på, at de magiske elementer i de folkelige forestillinger, i dette tilfælde spådom og evner for helbredelse, kunne være forbundet med en form for tilskrivning af magt og indflydelse over miljøet og ens eget liv. Eksemplet synes også at stemme godt overens med, hvad Thomas skriver om, at befolkningen efter reformationen mistede de tidligere tryghedsskabende midler, der var forbundet med den katolske tros magiske elementer, og at en del af appellen, ved trolddomstroen som forklaring på ulykker, var, at den gav mulighed for oprejsning. Dette, i og med den gav praktisk anvisning på, hvordan man kunne få sat tingene tilbage i deres rette orden (Thomas 1971:545).

Hvad Leonora Christinas tilgang angår, er det tydeligt, hvorledes hun ikke agter de evner, som Karens troldkvinde angiveligt besidder, ret højt. Det fremgår for eksempel af formuleringen om, at dennes evner: ”(...) icke bestoed i anded (...)” og af vendingen: ”(...) dißlige vtilbørligheder (...)”. For hende er de altså ikke noget særligt, og citatet viser, at hun formentlig ikke anser den slags kundskaber for trolddom, da hun i så fald næppe ville karakterisere dem som noget, der ikke var særligt

bemærkelsesværdigt. Dette kan muligvis begrundes i, at hun er bedre vant i kraft af sin stand og uddannelse, og at hun har andre erfaringer med læger og det medicinske felt end de personer, som trækker på en folkelig trolddomsdiskurs. Her anvender hun måske et kendskab til andre og mere naturligt baserede forklaringer, men dette fremgår dog ikke eksplicit. Samtidig indikeres det i stedet og forholdsvis tydeligt, at hun har meget lidt tilovers rent moralsk for sådanne metoder, idet hun beskriver dem som ”vtilbørligheder”. Dette antyder, at hun benytter sig af en religiøs referenceramme, hvor fosterfordrivelse og forsøg på at helbrede bestemte sygdomme ikke anses for fromme gerninger. Det er altså usikkert, i hvor høj grad det naturlige forklaringsystem danner baggrund for, at hun ikke anser denne kvindes metoder for noget særligt, mens det fremgår ret tydeligt sprogligt, at det religiøse i hvert fald spiller ind. Som en konsekvens heraf, forekommer det at være sidstnævnte, som betones mest, når hun forholder sig skeptisk til de folkelige forestillinger om beskyttende trolddom.

Forsvarsstrategierne: Religion, humor, positionering og indbildning

Generelt gennem hele *Jammers Minde* fremstiller Leonora Christina sig selv som den udholdende, gudfrygtige og: ”(...) Liidende Christinne (...)” (Ulfeldt 1998:235). Således benytter hun i et af sine digte et ordspil over hendes egne forbogstaver L og C og termerne ”Liidende” og ”Christinne”, hvor L og C er fremhævet. Som barn kommer hun også, ifølge *Den franske selvbiografi*, ud i et frygteligt stormvejr under en sejlads til Holland, og hendes huslærer er overbevist om, at de vil drukne. Gud er tilsyneladende fortørnet på hendes far, angives det. De undslipper dog, fordi hun er så stærk i troen (Ulfeldt 1958:3-4). Netop i forbindelse med storme under sejlads, skete det ellers også under tiden, at man trak på magiske forklaringer i form af troldfolks anslag (Thomas 1971:560; Johansen 1991:34). Vi ser altså også her, hvorledes det religiøse forklaringsystem tager forrang over et magisk i den diskurs, som Leonora Christina trækker på, skønt forskellen på selve scenariet umiddelbart ikke synes stor. Samtidig synes hun også at trække på en religiøs diskurs, der bærer fællestræk med den forsynstradition, som Johansen angiver på længere sigt var medvirkende til, at trolddomsprocesserne ophørte. Således citerer hun Job, idet hun i forbindelse med sin religiøse krise i fængslet disputerer med Gud, og hun når frem til blot at bede om tålmodighed til at udholde sine prøvelser, idet man, om man lider med Kristus, også vil blive æret sammen med ham. Hun lægger altså vægt på, at hun må udholde prøvelserne, som Gud udsætter hende for (Ulfeldt 1998:81-82).

Samtidig tager Leonora Christina igen afstand fra trolddomstroen via humoren og en form for latterliggørelse af Karens påståede overbevisninger. Det fremgår for eksempel, da hun beskriver, hvorledes hun lader Karen tro, at hun har sin viden om fremtidige begivenheder fra en helt særlig

kilde: ”Huor wed i ded sagde quinden [ed. Karen]. io ieg wed ded sagde ieg, min geist haffwer sagt mig ded; hwad er ded for en spurte hun; ded kand ieg icke sige eder, (swarte Ieg) (...)” (Bilag 3:80). Leonora Christina fremstiller dermed sig selv som den snarrådige heltinde, der narrer den mindre kloge. Denne attitude synes at stemme godt overens med Muchembleds påstand om, at latteren var med til at muliggøre tvivlen og tillige et af de første tegn på forandring. I dette tilfælde er det igen de folkelige forestillinger om spådom, hun synes at spøge med, hvilket, som tidligere nævnt, kan antyde, at denne latterliggørelse først blev mulig i forhold til de folkelige afarter af trolddomstroen.

I forlængelse heraf synes Leonora Christina også at anvende humoren til at positionere sig i forhold til personer af en lavere stand. Dette, i og med hun trækker på sin viden og sine erfaringer, når hun latterliggør Karens trolddomstro. Hun anvender således sit kendskab til hoflivets traditioner, skikke og det politiske liv, når hun bilder Karen ind, at hun kan spå om fremtiden. Den, som ikke var bekendt med overklassens skikke og forholdene i magtens centrum, kunne således fremstilles som naiv og latterlig.

Dertil kommer, at Leonora Christina tilsyneladende bevidst gør brug af indbildning og list som en måde at beskytte sig selv på. Således anvender hun ordet ”geist”, som Karen ikke kender, og som hun ikke vil fortælle hende, hvad betyder. Hemmeligholdelsen virker bevidst, og at det virkelig er Leonora Christinas intention at forvirre Karen, bekræftes også lidt efter:

(...) saa troede quinden [ed. Karen] fuld og fast att ieg kunde Traale; Ieg formerckede ded paa hender, efftersom hun offte gjorde mig spørßmaal, om ded ieg icke kunde wiide; hworpaa ieg stønnem gaff swar aff en dobbelt meening, tenkte att maaskee den fryct hun haffde, att ieg kunde wiide hwad som skeede, kunde forhindre att hun icke satte Løgn sammen om mig: hun tiskede oc icke nær saa meget siden med Sloßfogden (...) (Bilag 3:81)

Leonora Christina var altså fuldt ud bevidst om, at en udnyttelse af andres trolddomsmistanke over for én og deres behov for at vide mere om fremtiden, kunne tjene som en form for beskyttelse mod løgne og intriger. Ydermere fremgår det igen, at der i den folkelige diskurs, efter Leonora Christinas angivelser at dømme, også lå et element af frygt for den, som havde disse påståede evner, og det især var dette, som man kunne gøre til et våben for sig selv i stedet.

Denne form for bevidst udnyttelse af andres trolddomstro forekommer beslægtet med den form, som vi tidligere så beskrevet i form af begrebet ”face-saving function”. Forskellen er, at det i dette tilfælde

ikke er anklageren men den anklagede, som foregiver, at der har fundet trolddom sted, og at det måske med hensyn til eksemplerne, hvor det drejer sig om beskyttelse, ofte vil være resultatet af allerede fremsatte anklager eller beskyldninger fra anden side. Man kan overveje, om begge disse former kan betegnes som en form for bedrageri, idet man med Danske Lov af 1683 og i falsterprocesserne fra 1693 kan se, at trolddom efterhånden juridisk begyndte at blive betragtet som bedrageri (Birkelund 1983:31;111).

Samtidig synes forsøgene på at indbilde Karen, at hun kan trolde, dog også at være Leonora Christinas forsøg på at tage magten over den stempling, som de påståede trolddomsbeskyldninger indebærer og selv styre, hvor meget og hvad andre siger om hende. Så længe hun har afholdt sig fra gerninger, der kunne minde om maleficium, har det muligvis været en fordelagtig strategi. For dem, der anvendte trolddom som beskyttelse og samtidig gjorde brug af dens skadevoldende potentiale, ser man imidlertid let, hvorledes dette i et omvendt perspektiv kunne komme til at fremstå som et hævnmotiv.

Det er samtidig interessant, at Leonora Christina i sit forsøg på at positionere sig selv som hævet over den form for overbevisninger, ved at anvende dem til sin beskyttelse, også kan siges at positionere sig selv som marginaliseret. Ifølge Thomas, kunne et valg om at knytte sig til Djævelen for personer, der var fanget i en håbløs situation, symbolisere deres fremmedgørelse fra det samfund, som de ikke havde stor grund til at udvise taknemmelighed over for (Thomas 1971:522-526). Vi finder muligvis en afskygning af dette aspekt her, idet Leonora Christina må formodes at forstærke den mistanke og fremmedgørelse, som samfundet angiveligt har stemplet hende med, idet hun foregiver at være synsk. Hun går dog, som bekendt, ikke så vidt som til at angive, at hun har knyttet sig til Djævelen, hvilket antyder, at hun endnu kæmper imod marginaliseringen, og at fremmedgørelsen ikke er så kraftig som for de personer, Thomas nævner.

Leonora Christina synes altså især at benytte sig af religion, humor, positionering og indbildning som forsvar mod de beskyldninger, hun angiver at være blevet udsat for. Sidstnævnte indebærer dog ikke, at hun foregiver en association med Djævelen. Endvidere synes hun heller ikke at have gjort brug af vredesudbrud. Man kan ellers forestille sig at et sådant ville være fristende eller svært at undgå i hendes situation. Valget af denne måde at forholde sig på, fremfor at gøre brug af affektudbrud, kan måske skyldes, at en sådan diskurs formodes at have en bredere appel hos hendes publikum. Man kan samtidig også se det som en indikation på, at det blev vigtigere at leve op til etikkens forskrifter, således som Muchembled angiver, og at pludselige vredesudbrud eller tegn på affekt ville passe dårligt ind i denne kontekst. Samtidig kan man også forestille sig, at et vredesudbrud ikke ville have

været særlig fordelagtigt i situationen. Dette, i og med at vrede i *Jammers Minde*, som vi senere vil se, forbindes med ondskab, hvorfor et affektudbrud måske blot ville betyde, at hun fik endnu flere anklager på halsen.

Episode 4: Maren Bloks anmodning, Karen Ollis Daatter, Maren Bloks

Resume

I denne episode modtager Leonora Christina en besked fra sin tidligere opvarterske, Maren Bloks, der ønsker, at hun skal sætte ondt imellem to personer. De to personer er en jomfru Carisse, der er et af Marens bekendtskaber ved hoffet, og en "Allefelt" (Bilag 4:82; Ulfeldt 1998:24). Baggrunden er, at sidstnævnte ikke anses for at være jomfruen værd. Hun bør i stedet, angives det, få en mand ved navn Skinckel, som er en: "(...) Braff Karl (...)" (Bilag 4:82). Anmodningen får Karen til at le ved tanken om et trolddomsråd, hun engang har hørt, hvis formål var at sætte splid mellem to venner. Rådet går ud på, at man skal samle hårene op fra et sted, hvor to katte har været oppe at rives og kaste det mellem de to parter, som man vil så splid imellem. Leonora Christina spørger, om det virkede, og da Karen siger, at det ikke blev forsøgt på rette vis, svarer Leonora Christina, at kattene måske ikke begge var sorte. Karen ler og siger, at hun nok kan høre, at Leonora Christina ved, hvorledes den slags skal gøres (Bilag 4:82-83). Leonora Christina beretter så, at Karen og Maren troede, at hun kunne trolde, og at hun også af og til gav anledning til dette med sin tale. Dette, idet hun tænkte på, at Corfitz i sine unge år plejede at foregive at kende til trolddom og sige, at folk ikke turde gøre dem ondt, som de tror kan trolde. En anden dag sidder Karen og Leonora Christina så og taler med slotsfogeden om en jysk trolddomssag, i forbindelse med hvilken en landsdommer i Jylland efter sigende har udtalt, at der ikke er troldkoner til. Dette fører til en snak mellem Karen og Leonora Christina om, hvad trolddom er. En snak, der varer så længe, at Karen angiveligt bliver vred og går i seng (Bilag 4:83-84).

Denne episode kan bidrage med en indsigt i den funktion, som maleficium havde i de folkelige forestillinger, og hvorledes Leonora Christina agerer i forhold til dette. Derudover giver episoden et indblik i, hvorledes man ræsonnerede omkring forskellige former for trolddom i den skeptiske diskurs, herunder i forskellige modsætningsfyldte magiske og religiøse lag. I lighed med dette forefindes der også spor af en mere pragmatisk diskurs, der på visse punkter synes at stå lidt i modsætning til den skeptiske diskurs. Endelig suppleres med overvejelser omkring, hvorvidt en diskurs om kvinder som skrøbelige værktøjer spiller ind i relation til trolddomsbeskyldningerne i skrifterne.

Folkelige forestillinger: Maleficium

Hvad angår Marens påståede forespørgsel, forekommer der at være tale om en form for maleficium i dennes indhold, idet der skal sættes ”ondt” imellem jomfruen og den benævnte Allefelt. Man kan spekulere i, hvorvidt Maren har haft personlige interesser i, at jomfruen blev gift med en anden, samt om der har været tale om hofintriger. Ingen af delene kan dog bestemmes med sikkerhed. Samtidig giver episoden imidlertid også et indblik i en anden situation, hvor denne form for maleficium kan indgå. Dette, i form af det trolddomsråd, Karen beskriver. Dette er angiveligt fremsat af en kvinde, som Karen tidligere har talt om. Hun er formentlig den tidligere omtalte troldkvinde og fosterfordriver, da denne er den eneste anden kvinde med sådanne evner, som Karen siges at nævne i skriftet (Bilag 4:82). Begge råd forekommer at være givet i forbindelse med forskellige former for intriger. Sammenholder man dette med, hvad Johansen skriver om de anklagede kvinders rolle, kan dette måske være med til at indikere, hvorfor flere kvinder blev anklaget. Han angiver således, at denne rolle skal ses ud fra de situationer, som de optrådte i, altså særligt kvindelige forhold, eller at de ikke havde andre muligheder at ty til end at love ondt. Intrigerne har måske netop været et af kvindernes foretrukne våben i mangel af andre muligheder for at udøve magt.

Birkelund karakteriserer det ”at love nogen ondt” som den mest almindelige form for forgørelse i det materiale, hun har arbejdet med. Det bærer præg af en form for sympatisk forestilling, hvor ordet anses for knyttet til tingen selv, og hvor man antager, at det man gør med en persons ejendele eller kropslige elementer såsom hår, negle og blod, virker tilbage på den pågældende (Birkelund 1983:93;96-97). I det forhåndenværende tilfælde er det dog ikke hår, der tilhører de tiltænkte ofre for forgørelsen. I stedet knyttes hårene til kattene og disses strid og derigennem måske til det onde (Bilag 4:82). Katte blev undertiden opfattet som hekse, der havde forvandlet sig, men det kunne dog også i enkelte tilfælde være Djævelen, der indtog skikkelse af en kat (Birkelund 1983:81). I begge tilfælde forekommer der, i kraft af de sympatiske forestillinger og en skadevoldende hensigt, at være tale om en form for forbandelse. Johansen anvender da også udtrykket at ”love ondt” som synonym for termen ”forbandelse” (Johansen 1991:62). Som tidligere nævnt, skriver han også, at det overordnede motiv i anklagerne oftest var hævn, mens to af undergrupperne drejede sig om forurettelser og skænderier, og dette forekommer da også at være to typer af konflikter, hvor det kan forekomme oplagt at anvende sådanne forbandelser.

Hvor Fuchs påståede beskyldninger kan anses for at afspejle en form for politik på højt plan, i lyset af de involverede personer og den arena, de er knyttet til, kan man overveje, om ikke visse af trolddomsforestillingernes funktioner i det folkelige perspektiv, såsom at ”sætte ondt” mellem nogen,

blot afspejler en anden form for ”politik” på et lavere og mere folkeligt plan. Der synes at være tale om former for intriger med tilknytning til det, som vi i dag i højere grad ville betragte som en del af privatsfæren, men hvilke ikke nødvendigvis har været det dengang. Nærmere bestemt drejer det sig altså om indgåelsen af et ægteskab samt et venskabsforhold. Idet den anmodning, som Maren Bloks angiveligt kommer med, måske også er knyttet til hoffet og magtens arena via de involverede personer, kan man godt betvivle i hvor høj grad, at denne intrige er først og fremmest folkelig. Eksemplet kan dog alligevel være med til at rette en opmærksomhed mod det forhold, at en del af de konflikter, som forbandelser kunne være involveret i, måske kan betragtes som en form for mikropolitik. Hvis der ikke var folkelige aspekter heri, synes det vanskeligt at forklare, hvorfor kvinder, der regnedes for troldkvinder i de folkelige diskurser, forventedes at vide, hvorledes man kunne ”sætte ondt” mellem nogen.

Derudover fremgår det, at der, i forespørgslens påståede indhold, forefindes en positiv eller optimistisk tro på, at Leonora Christina kan være behjælpelig i forhold til den pågældende situation. Maren synes således mere optaget af, at det ønskede mål bliver opnået end af at beskyldte Leonora Christina for at være en heks.

I denne episode forefindes også det eneste eksempel, hvor Leonora Christina, konfronteret med de folkelige aspekter, direkte angiver at være fortørnet. Dette kan skyldes det forhold, at kusken og Karen, efter Leonora Christinas mening, har formastet sig til at læse beskeden fra Maren Bloks (Bilag 4:82). Det er således muligt, at fortørnelsen ikke relaterer sig direkte til de påståede trolddomsbeskyldninger. Omvendt kan man også overveje, om det skyldes maleficiumaspektet i forespørgslen, hvor hun bliver bedt om at sætte ondt mellem to personer. Det forhold, at hun på intet tidspunkt i episoderne foregiver at kunne udøve maleficium, mens hun gerne parodierer den beskyttende magi, kan antyde, at maleficiumaspektet spiller ind. Der synes at være tale om, at hun undgår dette på samme vis, som hun ikke foregiver at stå i ledtog med Djævelen. Det er da også muligt, at der, i fald hun parodierede maleficium, i højere grad ville være en risiko for, at hun blev anset for at stå i ledtog med denne. Dette, når man tager i betragtning, at de jyske trolddomsprocesser især centrerede sig om maleficiumaspektet.

En skeptisk diskurs: Galne, indbildede konster

I episoden indgår der en ordret beskrivelse af, hvorledes Leonora Christina og muligvis også en jysk landsdommer ser på fænomenet trolddom og anklagerne mod nogle påståede jyske troldkvinder.

Ifølge sladderer i København, hedder det sig, at landsdommeren har sagt, at der ingen troldkvinder er til, og efterfølgende diskuterer Karen og Leonora Christina sagen:

(...) den Lands dommer er i eders [ed. Leonora Christinas] meening, att ded er en wiidenskab oc ingen traaldom; Ieg [ed. Leonora Christina] sagde saa ieg haffde sagt før, att en part haffde meere wiidenskab end som en part, oc en part brugte derris wiidenskab til att giøre ont, ihwor wel ded kunde skee naturlig wiiß, oc icke med fandens Kunst, saa war ded dog icke tillat vdi Guds ord, att bruge Naturen, til att giøre ont med, ded war oc icke billigt, att giffwe Fanden den ære som hannem icke tilkom; wii snackede saa lenge, att hun bleff wree, oc lagde sig, soff en Søffn, dermed war den wreede forbi. (Bilag 4:83-84)⁶

Her forstås ”wiidenskab” igen som lærdom, da der ikke synes at være tale om produktionen af ny viden men om brugen af visse kundskaber til at gøre ondt med. Det fremgår, at landsdommeren, ifølge rygterne, mener, at der er tale om lærdom og slet ikke om trolddom. Ydermere oplyses det, at Leonora Christina måske også trækker på denne diskurs. I hvert fald mener hun, at der i sager så som den pågældende trolddomssag kan være tale om lærdom og udnyttelse af naturen, uden Djævelen er involveret. Dog tillader Gud heller ikke misbrug af naturen med henblik på at gøre ondt, så det er ikke tilfældet, at hun forsvarer en sådan anvendelse af naturen. Det forekommer dog at være hende stærkt imod at give Djævelen mere ære og magt, end han har krav på. Samtidig synes hun imidlertid heller ikke at afvise, at der kan forefindes tilfælde, hvor der gøres ondt med: ”(...) fandens Kunst (...)”.

Dette afspejler tilsyneladende den samme sontring, som Johansen skriver, at man med Danske Lov af 1683 gennemførte. Her skelnede man mellem henholdsvis hekse, hvor en djævelpagt var involveret, og troldfolk, hvis skadevoldende gerninger kunne foregå uden en pagt og blev omtalt som: ”(...) galne indbildede konster (...)” (Johansen 1991:24). Det lader altså til især at være troldfolk i denne retorik, som Leonora Christina er skeptisk overfor, mens muligheden af heksekunster med en djævelpagt ikke nødvendigvis afvises. Her synes hun også at placere sig tæt op af en opfattelse, der genfindes hos højesteretsdommerne fra processerne på Falster fra 1693, hvor disse anså den hvide magi for bedrageri, mens de dog ikke ville hævde, at trolddom ikke fandtes. Ifølge Birkelund, var skepsissen over for djævelpagten dog tydelig i deres udtalelser (Birkelund 1983:111). Imidlertid afspejler Leonora Christinas formulering: ”(...) att bruge Naturen, til att giøre ont med (...)”, at hun

---

⁶ ”billigt” forstås her i betydningen ”rimeligt” eller ”passende” (ordnet.dk ukendt år a)

tilsyneladende også medregnede de skadevoldende aktiviteter, der kunne finde sted ved naturlige midler i den kategori, som hun var skeptisk overfor. Der var altså efter alt at dømme ikke kun tale om den hvide eller beskyttende magi. Begrundelsen finder hun i en religiøs referenceramme og en religiøs lov i kraft af, at det ikke er tilladt: ”(...) vdi Guds ord (...)”. Flere perspektiver synes at tone frem i forbindelse med denne tilgang:

Der forekommer at være tale om en religiøs diskurs, hvor vægten er på, at Gud tilskrives den rette magt frem for Djævelen. Heraf fremgår det også, at Djævelens magt nedtones, og at frygten for denne synes mindre. Dette er en iagttagelse, som stemmer godt overens med Muchembleds pointering af, at Djævelen langsomt begyndte at miste indflydelse. Han angiver endvidere, som bekendt, at synden parallelt med dette i stigende grad blev internaliseret, hvilket var et skridt på vejen imod en definition af personlig skyld. Dette perspektiv, en internalisering af synden og den personlige skyld, synes også at komme til udtryk i *Jammers Minde*, for eksempel da Leonora Christina i en personlig disputs med Gud beder om forladelse for, at hun har stillet spørgsmålstejn ved, hvorfor hun skulle pines og plages (Ulfeldt 1998:79-81).

Det bliver tydeligt, at der er tale om en markant udvikling, når man sammenholder denne med, at den personificerede Djævel, ifølge Thomas, for de fleste var en fundamental del af troen. Hvis man benægtede Djævelens eksistens, risikerede man at blive beskyldt for ateisme, idet Djævelen ofte blev anset for et argument for Guds eksistens (Thomas 1971:476). I *Jammers Minde* kan det godt lade sig gøre at nedtone Djævelens betydning, uden Guds magt betvivles, snarere tværtimod. Djævelens reducerede magt, synes at være med til at betone Guds almagt, når man forholder Leonora Christinas modvilje mod at give Djævelen magt til den generelt stærkt religiøse diskurs, som hun trækker på i skriftet. Som tidligere nævnt, anfører Thomas da også, at den protestantiske vægt på Guds overherredømme på længere sigt, kan have været med til at opløse åndeverdenen. Den skeptiske attitude, som Leonora Christinas tilgang til trolddom synes at afspejle, forekommer altså at være i god overensstemmelse med, hvad Thomas pointerer om det skeptiske argument. Nemlig, at dette ikke nødvendigvis var knyttet til nye antagelser om den naturlige verden så meget som, at debatten bevidst blev ført indenfor, hvad han betegner som en protestantisk fundamentalistisk ramme (Thomas 1971:570). Således er det også Guds lov, som vægtes tungere end en ændret opfattelse af naturen i ovenstående citat.

Dermed dog ikke være sagt, at et nyt billede af naturen helt skal udelukkes. Der ses da også en interesse for naturens og kroppens funktioner andre steder i skriftet, for eksempel da Leonora

Christina giver en ret udførlig og detaljeret beskrivelse af et forløb, der forekommer at være udskillelsen af en nyresten, som hun bagefter slår i stykker med en hammer for at undersøge den nærmere (Ulfeldt 1998:219-220). Endvidere er der i et brev, dateret til d. 3. september 1692 og forfattet af hendes datter Anne Cathrine Ulfeldt, en beretning om trolddomssagerne fra Falster. Brevet er stilet til vennen Otto Sperling den yngre, og det beretter om, at to personer har henrettet deres ægtefæller med gift. Anne Cathrine Ulfeldt skriver da om sagen:

(...) nu ere gemeen folck gandske kommen i tancker, att disse forgifftige personer ere Troldfolck, lige som der kunde icke forgiffuis nogen uden trolddom, huilcket diß værre alt for tjt er scheid ved heel naturlige middeler (...) (Ulfeldt 1872:97).

Her fremgår altså tydeligt en optagethed af at tage mulige naturlige årsager i betragtning frem for magiske. Thomas angiver da også, at man kan finde en del af argumentet for det skeptiske syn på heksekunst i det mekaniske verdensbilledes opfattelse af dæmoner som forvist fra den naturlige verden, og at dette var influeret blandt andet af teologers nedtoning af miraklernes betydning og fokus på naturlige årsager. Der forekommer altså at være en stigende betoning af det naturlige, som dog endnu ikke betragtes som adskilt fra det religiøse.

En pragmatisk diskurs: Bedrageri og modsætningsfyldte elementer

Vi får i episoden en antydning af, at rygterne måske kan spores endnu længere tilbage end den indledende begivenhed, som blev gennemgået i forbindelse med den første episode. Leonora Christina skriver således:

Att ded war i henders saa wel som i Marens tancker att ieg kunde Traalle, ded gaff hun i mange maade til kiende, ieg gaff oc stønnem med min tale anleding dertil; tenkte som min herre Sl. pleyede att sige (naar han wille i hands vnge Aar giøre nogen wiiß paa, att hand wiste den Soorte Kunst) att de frycter for dem de haffwer den *opinion* om oc tør icke giøre dem ont (...) (Bilag 4:83)

Det fremgår altså, at Corfitz i sine unge dage lod folk tro, at han kunne trolde, hvorfor det er muligt, at der også kan have været andre forudgående rygter associeret med ham og måske også med Leonora Christina selv. Skønt hun ikke angiver selv at have benyttet sig af denne taktik i sine yngre år, så fremgår det dog, at de har talt om det, og i lyset af at et familiært bånd kunne få indflydelse på beskyldninger, kan det ikke udelukkes, at disse også har ”smittet af” på Leonora Christina (Thomas 1971:464). Det er muligt, at hun i den henseende allerede har været ”belastet” ud fra et familiært perspektiv i betragtning af, at hendes mor blev beskyldt for at have allieret sig med en sortekunstner

for at bringe ondt over Christian IV. I og med Leonora Christina er villig til at benytte sig af at foregive trolddom i fængslet, er det vel heller ikke umuligt, at hun også har været det tidligere.

Det fremgår desuden af citatet, at et trolddomsrygte også kunne tjene som beskyttelse, når man ikke var i så desperat en situation som den, Leonora Christina befandt sig i under sit fængselsophold. Idet hun angiver, at hendes mand har benyttet sig af dette trick i sine unge år, har han altså formentlig også anvendt det, inden de faldt i unåde hos kongen. Brugen af et trolddomsrygte på et tidspunkt, hvor de overbevisninger, som førte til trolddomsprocesser, endnu må have været stærke hos mange, virker påfaldende. Det antyder, at Corfitz Ulfeldt har haft mere at vinde end at tabe ved at anvende sådanne metoder. Man kan overveje, om andre i tiden har set det samme potentiale i den form for bedrag, og om dette har været mere udbredt, end Thomas' umiddelbart giver udtryk for, når han angiver, at anvendelsen af hekserianklager som en form for bedrageri var en parasit på heksetroen. Det forhold, at trolddom med tiden juridisk kom til at blive betragtet som bedrageri kan måske understøtte en sådan tese. Det har dog formentlig også spillet ind, at Corfitz Ulfeldt var mand og adelig. Han var således formentlig mindre udsat over for anklager, da ni ud af ti anklagede var kvinder, og idet man kun kender til én adelig, der blev dømt for trolddom i de jyske processer (Johansen 1991:15).

Denne bevidste anvendelse af trolddomsrygter forekommer at stå lidt i kontrast til den religiøse diskurs, som Leonora Christina ellers trækker på, hvor Djævelen ikke skal have nogen ære, der ikke tilkommer ham. Når hun og Corfitz foregiver at kende til trolddom, kan man vel lidt kritisk indvende, om ikke de således netop er med til at tilskrive ham en ære, han ikke har krav på. Leonora Christina ville måske selv mene, at hun blot "straffer" andre for den ære, de tilskriver Djævelen, uden hun selv bidrager til dette eller involverer Djævelen. Det kan dog fortsat godt indvendes, at hun har et medansvar for trolddomstroen hos andre, når hun forsøger at forstærke denne i kraft af sin adfærd, skønt det måske er forståeligt nok i hendes situation. Endvidere forekommer det også lidt selvmodsigende, når hun skriver, at hendes mand ville lade nogen tro, at han kendte til: "(...) den Soorte Kunst (...)", og at hun lader sig inspirere af dette, idet sort vel ofte vil antyde, at Djævelen antages at være involveret. Heraf fremgår det, hvordan forskellige interesser i relation til konteksten og situationen er med til at bestemme, hvilken diskurs om trolddom, hun vælger at trække på. Ud over den religiøse, forekommer der altså også at være en mere "pragmatisk" diskurs, der formentlig ligesom den førstnævnte er skeptisk over for trolddom, men som synes mindre religiøs.

Hvad selvmodsiggende elementer angår, forekommer Leonora Christina også indimellem at trække på ældre magiske lag, om end disse også godt kan forbindes med en religiøs diskurs. Et eksempel på dette forefindes, idet Leonora Christina fremsætter, at hendes fjender er blevet udsat for en retfærdig hævn. Således rammer Gud, ifølge Leonora Christinas tilføjelse i marginen, magister Bueck med lammelse i tungen året efter, at han har forbandet sig selv og sagt, at hans tunge må blive lam, om ikke han har talt for hende til dronningen. Leonora angiver i den forbindelse, at hun tænker, at han nok har talt om hende men ikke til det bedste (Ulfeldt 1998:175-176). Ligeledes skriver hun i en tilføjet note, hvor hun oplister alle sine fjenders skæbner:

Able Catharinæ Døe, war meget Smertelig, haffde hun før søgt hoes mig paa himmelige Stæder effter Breffue; da bleff hun siden aff Balberere meget befølt, efftersom hun haffde Byller paa himmelige Stæder (...) (Ulfeldt 1998:261).

Her forekommer at være tale om en form for sympatisk forestilling, idet Abel Cathrine rammes af bylder samme sted, som hun angiveligt har befølt og krænket Leonora Christina. Umiddelbart fremstår dette som et eksempel på, hvordan flere både ældre og nyere mentale lag kan eksistere samtidigt og indimellem forekomme modsætningsfyldte.

Brud med diskursen om kvinder som svage værktøjer

Visse steder i *Jammers Minde* findes elementer af en diskurs, der herskede om kvinder i samtiden, hvor de, for eksempel af slotsfogeden, betegnes som svage værktøjer, der let lader sig forføre (Ulfeldt 1998:42). Som bekendt skriver Muchembled da også, at kvinderne fik ansvaret for diabolismen, og at heksekunsten kun var en ekstrem af, hvad der skete, hvis deres natur ikke blev holdt under kontrol. Leonora Christina skriver imidlertid i fortalen til *Hæltinners Pryd*: "(...) Thi der er ingen forskiæl i Mands oc Quindis Oprindelse: begge haffuer de liige Indgang til dette Liif, en liige Fremgang oc en liige Vdgang" (Ulfeldt 1977:20). Her trækker hun altså tilsyneladende på en diskurs, hvor mand og kvinde anses for værende lige. Maaløe påpeger dog, at der findes en modsætning senere i skriftet, hvor Leonora Christina påpeger, at en fornuftig hustru bør elske, ære og føje sin herre. Dette kan dog ses som en konflikt mellem Leonora Christinas principielle indstilling og hendes privatpersonlige loyalitet over for Corfitz (Maaløe 1977:11). Dette skrift er kun bevaret i en dårlig afskrift, så udsagnet må betragtes med visse forbehold. Man får dog i *Jammers Minde* og *Den franske selvbiografi* også indtrykket af, at hendes syn på kvinder har været noget anderledes end diskursen om kvinder som svage værktøjer. I *Jammers Minde* tilskriver hun således, idet hun beskriver indholdet i *Hæltinners*

Pryd, kvindernes egenskaber såsom fornuft, kyskhed, gudfrygtighed og standhaftighed, og det fremgår, at hun mente, at de kunne være lærde (Ulfeldt 1998:226).

På baggrund af analysen kan man godt finde antydninger af, at kvinder som på forskellige måder brød med den beskrevne diskurs, for eksempel i form af en usædvanlig grad af lærdom, på grund af associationer mellem trolddom og egenskaber som denne, har været mere udsatte for beskyldninger. I forlængelse af Muchembleds ovenfor angivne opfattelse, følger det da også at de kvinder, som ikke forstod at underkaste sig den sociale kontrol, kunne blive anset for at være hekse. Leonora Christina som person kan også godt anses for en kvinde, der brød med sådanne diskurser. På den anden side er det vanskeligt at afgøre, hvis man tager fremstillingen af beskyldningerne mod Leonora Christina for pålydende, om trolddomsbeskyldningerne til dels skyldtes, at hun som kvinde brød med denne diskurs. Man kan også, som tidligere nævnt, forestille sig, at kvinder var mere tilbøjelige til at finde sig selv i de situationer, der kunne medføre en anklage. Leonora Christinas tilsyneladende ønske om at gøre op med denne diskurs kan endvidere også skyldes, at hun måske gerne så sig selv som dronning. Johansen angiver da også, at selvom den generelle frygt for kvinder i perioden spillede en rolle i forhold til, at der var flere kvinder blandt de anklagede, behøver det ikke nødvendigvis være en årsag til processerne. Det kan have været en faktor, der var med til at øge kvindehadet (Johansen 1991:63). Endvidere har et brud med diskursen om kvinders skrøbelighed i form af lærdom næppe været nok til at få en kvinde dømt, eftersom vi ved, at de kloge folks rolle i forfølgelserne i Jylland var minimal, og når de blev anklaget var det forgørelserne eller *maleficium*, som var i forgrunden (Johansen 1991:89;91). Dermed synes det dog ikke udelukket, at lærdom kunne være med til at gøre en kvinde mere udsat for mistanke, som analysen antyder.

Episode 5: Øllebrøden, Karen Ollis Daatter

Resume

I episoden beskrives det, hvorledes fangevogteren Chresten og fangen Christian spiser Karen Ollis Daatters øllebrød. Da hun ser ud, som om hun er ved at dåne, bliver Leonora Christina urolig for, om hun er syg og måske går hen og dør, så hun selv får skylden (Ulfeldt 1998:130; Bilag 5:85). Da hun spørger, hvor Karen har ondt, skælder denne ud og forbander dem, der har franarret hende øllebrøden, eftersom hun hverken har fået vådt eller tørt den dag. Leonora Christina lover hende øllebrød og bilder hende ind, at hun kan få potten til at koge uden ild. Hun får Karen til at sætte potten på nogle teglsten og røre i den. Hun spørger så med jævne mellemrum til den, indtil Karen opdager, at hun griner af hende og bliver vred over at være blevet narret. Leonora Christina angiver, at Karen ikke

fortjener bedre, når hun tror, at hun kan trolde. Karen svarer, at hun ikke havde ladet sig lukke inde hos hende, hvis hun ikke havde troet dette. Leonora Christina ler og lader Karen bruse ud, inden hun så lover at få potten til at koge uden trolddom. I stedet får hun Karen til at sætte tre endestykker af lys under potten og indfrier derved løftet (Bilag 5:85-86).

I den pågældende episode oplyses om særlige faktorer, der kunne være med til at udløse en trolddomsanklage. Desuden belyses yderligere relationen mellem den skeptiske diskurs, som Leonora Christina ofte trækker på, og de folkelige forestillinger, repræsenteret ved Karen. Endelig indgår der også en fremstilling af forholdet mellem vrede og ondskab:

Troldomsrygtets farlige konsekvenser

En situation som ofte indebar, at man i særlig grad ville lede efter en syndebug, var tilsyneladende når en person døde pludseligt. Således bemærker Leonora Christina, idet hun ser, at Karen er ved at dåne af det, som hun mener må være sygdom, at hun: "(...) bleff ræd att hun skulle hastig døe, oc Ieg skulle faa skyld for henders død; spurte hastig, hwor har i ont?" (Bilag 5:85). Johansen angiver da også, at det var de former for sygdom, der overraskede befolkningen mest og forekom mest uforklarlige, som var tilbøjelige til at lede til en trolddomsanklage i Jylland. Tillige var menneskers dødsfald og sygdom de ulykker, som oftest blev tilskrevet troldfolks gerninger (Johansen 1991:59-60). Leonora Christinas fremstilling tyder på, at hun var fuldt ud bevidst om denne fare, og om at hun befandt sig i en position, hvor folk måske kunne tænkes at tilskrive hende ansvaret for Karens død. Efter at have opdaget at Karen ikke er rigtigt syg, vælger hun så at narre denne og foregive at kunne trolde. Hendes svarreplik, da Karen opdager, at hun gør grin med hende, antyder, at beskyldningerne og mistanken om trolddom er motivet til parodien:

(...) saa tog hun [ed. Karen] paa som en der war gall, kaste Skeen aff Haanden, oc Stoelen om kuld, reeff atter henders trøye op, oc sagde, gie Fanden wære saa narret; Ieg sagde, i er icke bedre wært, som troer att ieg kand Traalle; O! (soer hun en stoer Eeed) haffde ieg icke troet att I kunde traalle, ieg haffde aldrig laded mig lucke inde hoes eder, wil i troe ded. Ieg tenkte paa meget som dertil kunde swaris men sagde intet, smaa loe, oc loed hender saa bruuße vd, omsiider græd hun, oc klagede sig meget. Nu, nu, (sagde ieg giffwer eder tilfritz, ieg wil komme Potten til att sye foruden Traaldom (...)) (Bilag 5:86)

Hun reagerer således angiveligt på Karens vrede ved at beskyldte hende for selv at være skyld i spøgen, idet denne mistænker hende for at kunne trolde. Derved synes det tilsyneladende at være hendes måde

at gøre gengæld over for Karen på, med henblik på den risiko som sådanne beskyldninger og rygter muligvis kunne indebære, hvis en person i Leonora Christinas omgivelser døde pludseligt. Denne formodning kan underbygges af, at et trolddomsrygte, ifølge Johansens undersøgelser, var en afgørende forudsætning for, at en troldkvinde blev anklaget i de jyske processer.

Relationen mellem de folkelige forestillinger og den skeptiske diskurs

Trolddomsforestillingerne i den pågældende episode forekommer at være lidt anderledes end flertallet af de folkelige forestillinger. De synes ganske vist umiddelbart at relatere sig til den helbredende trolddom, men Karen er ikke rigtigt syg, og det er snarere det at kunne få en gryde til at koge uden ild, som udgør det magiske aspekt, da der ikke forekommer at være noget overnaturligt ved selve øllebrøden. Herved forekommer den efter alt at dømme atypisk for de folkelige forestillinger, og minder måske mere om den beskyldning, som Fuchs angiveligt rettede mod Leonora Christina. Det vil sige, den fremstår som et uforklarligt fænomen, der hverken indebærer maleficium, spådom eller en direkte helbredende praksis. Forklaringen skal måske søges i, at ideen om potten, der skal koge, er Leonora Christinas forestillinger om den folkelige trolddom fremfor at afspejle overbevisninger hos dem, som selv trækker på en folkelig trolddomstro.

Leonora Christinas fremstilling af sin egen adfærd og reaktion fortæller os også lidt om den tilgang, som hun møder den folkelige trolddomstro med. For det første parodierer hun denne og gør derigennem grin med Karens overbevisninger. Det forhold, at Karen skal tie stille, mens hun udfører den påståede trolddomspraksis, forekommer at tilføre et yderligere komisk element til episoden, idet Karen dermed fremstår ekstra naiv og uvidende. I det hele taget synes Leonora Christina at positionere sig i forhold til Karen og de overbevisninger, som denne er knyttet til, med en blanding af latterliggørelse og overbærenhed, der ligner den, en voksen vil udvise over for et uvidende barn. Det fremgår for eksempel, idet hun angiveligt trøster Karen og lover hende, at hun skal få øllebrød uden brug af trolddom ved at indlede sætningen med et: ”Nu, nu (...)” (Bilag 5:86). Derigennem fremstår den folkelige trolddomstro også som overbevisninger, der dyrkes af børn og uvidende voksne, og samtidig kan Leonora Christina derigennem forsvare sig selv mod beskyldningerne, idet dem, der peger fingre af hende, tydeligvis er uvidende og barnagtige. Ligeledes synes det tydeligt at fremgå her, hvordan det, vurderet ud fra den sene del af 1600 tallets love og udtalelser hos forskellige dommere, tilsyneladende blev umoderne at tage den folkelige trolddomstro alvorligt.

Skal vi tro Leonora Christinas fremstilling, er netop hendes berygtede evne til at kunne troldre en del af årsagen til, at Karen har valgt at lade sig lukke inde hos hende. I den opfattelse af trolddomstroen,

som Karen her repræsenterer, forekommer der således igen at være en positiv forståelse af trolddommen, hvor de evner, som Leonora Christina anses for at besidde, associeres med nogle tillokkende aspekter. Karen betvivler ydermere, om Leonora Christina vil tro hende, når hun siger, at dennes formodede trolddomsevner var en del af årsagen til, at hun lod sig lukke inde hos hende. Dette fremgår i kraft af spørgsmålet: "(...) wil i troe ded". Dette synes at indikere en vis trods og muligvis en vilje til at bryde med samfundets, eller i hvert fald den lærde elites, normer. Det forekommer dermed godt at kunne ses som et udtryk for en form for modkultur, hvor man ikke vil indordne sig under den kontrol og konformitet, som forventes af en. Det forhold, at Leonora Christina tilkendegiver, at hun tænkte på meget, som man kunne svare til dette, og at hun lo og så til, mens Karen brusede ud, tyder til gengæld på, at hendes overbærende attitude og selvbeherskelse afspejler en betoning af etikette.

Vredesopfattelsen: Ondskab og synd

Ydermere optræder der tilsyneladende i episoden en association mellem vrede, ondskab og forbandelser:

Hun [ed. Karen] swarte, ieg haffwer ont nok, bekræfftede ded med en stoer Eed, begynte att lucke sin Trøye op; saa saae ieg att hun war wree, wiste nok att Formalledidelser skulle føre ded onde fra hiertet, hwilcket oc skede, Hun forbante oc skiælte dem der haffde saa Narret hender syge stackel (...) (Bilag 5:85)

Det fremgår, at "Formalledidelser", det vil sige forbandelser, antages at føre det onde fra hjertet, og da Karen angives at være vred, må dette anses for at være en del af baggrunden for forbandelserne (ordnet.dk ukendt år b). Det bliver dermed tydeligt, at vrede og ondskab fremstår som tæt knyttet i den forestillingsverden, Leonora Christina trækker på, og en af måderne disse kan komme til udtryk på, er gennem forbandelser. Dette stemmer også godt overens med, at vrede fordømmes af Jesus på lige fod med en synd som manddrab i Det Nye Testamente (Mat.5:21-23). Hvorvidt disse forbandelser associeres med trolddom i ovenstående tilfælde, er dog mere tvivlsomt, i lyset af den skeptiske diskurs, som Leonora Christina trækker på. Det forekommer således snarere at være en religiøs opfattelse af forbandelser og måske snarere i betydningen "Eed". Igen bliver det dermed tydeligt, hvorledes det kan være vanskeligt at skelne mellem de religiøse og magiske lag i denne diskurs. Man kan dog forestille sig, at om de lærde eller folkelige trolddomstroende har opfattet vrede på samme måde, har opfattelsen af vrede som syndig måske haft betydning for, om forbandelser og derigennem trolddom antages at finde sted. Det synes dog mest sandsynligt i de lærdes tilfælde, idet

disse i højere grad synes at have orienteret sig ud fra et dualistisk verdensbillede end de folkelige trolddomstroende. Selvom Thomas angiver, at forbandelser ikke blot stammede fra vrede men fra frustration og magtesløshed, synes en sådan opfattelse af vrede i sig selv altså muligvis også at kunne have haft en forstærkende effekt, især i lærde diskurser om trolddom.

Konklusion: Trolddom og trolddomsforestillinger i 1600 tallet

I lyset af ovenstående analyse tegner der sig nu nogle overordnede træk i forhold til en besvarelse af problemformuleringen. Det vil sige, hvad man med et mentalitetshistorisk fokus på *Jammers Minde* og *Den franske selvbiografi* kan udlede om trolddom og trolddomsforestillinger i slutningen af det 17. århundredes Danmark?

Trolddomsfænomenets karakter synes i høj grad at afhænge af fra hvilket ståsted, dette betragtes. I kilderne findes der spor af tre overordnede diskurser for trolddom:

For det første forefindes der elementer af en folkelig diskurs, der synes at indebære en blanding af modsatrettede impulser. På den ene side vægtes aspekter forbundet med det, der efter alt at dømme har en tryghedsbevarende funktion, såsom helbredelse og spådom. Aspekter, der samtidig forekommer at indebære en form for tilskrivning af magt eller indflydelse over miljøet. I tilknytning hertil vægtes også de magiske forklaringer over de naturlige ved tilsyneladende uforklarlige begivenheder. På den anden side synes den samme diskurs at indebære en vis frygt for dem, der ved mere end en selv. Troldkvinderne betegnes som onde, og deres evne til at udøve maleficium betones. Man kan derfor overveje, om den positive opfattelse af troldkvinder, som nogen der kan tilbyde hjælp, når der ingen anden forefindes, fylder mest, eller om det er forestillingen om deres ondskab? Den angivelige karakterisering af Leonora Christina som ond, synes tilsyneladende ikke at forhindre andre med en folkelig trolddomstro i at søge assistance hos hende. Det antyder, at de pragmatiske behov hos de trolddomstroende i hvert fald til tider kunne overskygge frygten. Samtidig synes konteksten umiddelbart at have en afgørende betydning. Derudover forekommer der indimellem at være elementer af en form for modkultur, hvor man er villig til at gå imod samfundets eller elitens normer.

Der forefindes imidlertid også spørgsmålet om, hvor meget angående denne diskurs, der egentlig kan læses ud af forhåndenværende kilde, eftersom alt i sidste ende vil bære præg af, at det er Leonora Christinas fremstillinger. Dertil kommer, at det må formodes i vid udstrækning at være en mundtlig kultur, som nedskrives, med deraf følgende mulige uoverensstemmelser. Som modargument overfor

disse indvendinger kan der dog argumenteres for, at overensstemmelsen mellem de tilsyneladende folkelige elementer i skriftet og så forskningslitteraturen er med til at indikere, at hun trækker på nogle bredere kulturelle repræsentationer af trolddom. Man kan ydermere spekulere i, hvorvidt Leonora Christina har haft nogen interesse i at fremstille reaktioner og forestillinger, som ikke var genkendelige for samtiden, hvilket synes tvivlsomt. Samtidig kan vi imidlertid ikke vide, om hun måske har næret fejlagtige forestillinger om den folkelige kultur på grund af manglende kendskab til denne. Hendes parodi på de folkelige forestillinger om den beskyttende magi, i form af potten der skal koge uden ild, kunne være et argument i den henseende, i og med indholdet i denne forekommer at adskille sig fra typiske folkelige forestillinger om trolddom. Dette er altså Leonora Christinas opfattelse af folket og næppe et 1:1 portræt men næppe heller uden berøring.

Analysen af den folkelige diskurs kan bidrage med nogle nuancer eller betoning i forhold til for eksempel intrigernes rolle og de mikropolitiske aspekter i at "sætte ondt" mellem nogen. Dertil kommer også relationen mellem denne diskurs og den skeptiske, herunder latterliggørelsen af de folkelige forestillinger, som måske kan udgøre et udgangspunkt for videre undersøgelser. Det er dog ikke muligt at drage afgørende konklusioner om den folkelige diskurs på baggrund af kilderne her alene.

For det andet forefindes der spor af en lærd eller teologisk diskurs i analysen, hvor Djævelens magt vægtes tungest, maleficium synes fraværende, og troldkvinden ikke tilskrives den samme visdom og magt som i den folkelige diskurs. Ydermere forekommer de naturlige forklaringer ikke umiddelbart at have fortrinsret over de religiøse eller magiske i dette perspektiv. Denne diskurs synes det dog også vanskeligt at udtale sig udførligt om på baggrund af kildernes karakter. Igen er der tale om Leonora Christinas fremstilling fra et andet ståsted med de problematikker, der deraf kan følge. Samtidig indgår den kun for alvor i forbindelse med den første episode og måske til dels i dronning Sophie Amalies påståede udtalelser i den anden episode, hvilket forekommer at være et spinkelt grundlag at udtale sig på. Alligevel må fremstillingen, ligesom i tilfældet med den folkelige diskurs og i kraft af en sammenstilling med forskningslitteraturen, formodes at trække på visse kulturelle repræsentationer af lærde trolddomsforestillinger. Igen kan analysen af denne diskurs være med til at fremhæve visse aspekter. Et par af disse kunne være det strategiske element, i den form beskyldningerne angiveligt antager hos Fuchs, eller den specifikke blanding af den lærde diskurs med folkelige elementer, som disse efter alt at dømme indgår i dronningens tilgang, men der kan ikke foretages konklusioner om diskursen alene på baggrund af de pågældende kilder.

For det tredje har analysen påpeget træk, der kan ses som udtryk for en diskurs, som det i højere grad synes muligt at drage slutninger om på baggrund af kildernes karakter. Nærmere bestemt forekommer der at være tale om den skeptiske, religiøse og humoristiske diskurs, som Leonora Christina især trækker på. Her anskues de former for trolddom, der kan udføres med naturlige midler, herunder både beskyttende og skadevoldende former, tilsyneladende ikke som rigtig trolddom. Der er i tilknytning til dette en modvilje mod at give Djævelen ære for mere, end hvad han menes at have krav på. Muligheden af trolddom med Djævelens medvirken forekommer dog endnu at være tilstede. Det naturlige forklaringsystem spiller ind ved uforklarlige hændelser i denne diskurs, men det synes at være det religiøse, som vægtes mest, og når den form for trolddom, som kan finde sted med naturlige midler, afvises, sker det ud fra et argument, der vægter Guds ord. Samtidig forekommer der dog i denne tilgang at være spor af magiske elementer, som er blevet omdefinert i en religiøs ramme, og af og til trækkes der på en mere pragmatisk diskurs, som kan få fremstillingen til at virke selvmodsigende. Sidstnævnte tjener efter alt at dømme især til en form for beskyttelse.

De relationelle aspekter, mellem de forskellige diskursive opfattelser af trolddom, kommer især til udtryk i form af de forsvarsstrategier, som Leonora Christina benytter sig af. Som nævnt, er der den pragmatisk diskurs, der benytter sig af andres trolddomstro ved at bilde dem ind, at man kan udføre trolddomskunster. Derudover er den mest fremtrædende den religiøse forsvarsstrategi. Leonora Christina fremstiller sig selv som den "Lidende Christinne" og forsøger dermed at modgå de beskyldninger om en association med Djævelen, som især den lærde opfattelse af trolddom fremsætter. Dermed taler hun også ud fra en dualistisk verdensopfattelse, og hun lægger vægt på, ud fra en form for forsynstro, at lidelserne er noget, hun må udholde. Det lader til, at det religiøse forsvar især anvendes over for mere lærde og højtstående personer, eftersom det træder tydeligst frem i henhold til Fuchs og dronningens påståede beskyldninger. Umiddelbart synes det da også at give mening at anvende et sådant, når det er beskyldninger om en tilslutning til Djævelen, der fremsættes som i den lærde diskurs. De folkelige trolddomsopfattelser synes hun især at modgå ved strategier, der indebærer en overbærende og humoristisk holdning samt en skepsis over for muligheden af visse former for trolddom. Særligt synes hun således at spøge med de folkelige opfattelser af trolddom, dog ikke de former, der kan betegnes som maleficium. Det synes da heller ikke usandsynligt, at den humoristiske tilgang i højere grad har været tilgængelig i relation til de folkelige opfattelser end til de lærde. Dette, i og med dem der ofte trækker på den lærde diskurs, i mere udstrakt grad kan siges at have et fælles udgangspunkt med hende i form af stand og grad af uddannelse.

De forsvarsstrategier, som Leonora Christina gør brug af, indebærer ikke vredesudbrud, hvilket i kraft af hendes overbærenhed og selvbeherskelse også forekommer at afspejle en betoning af etikettens betydning. I lyset af den vredesopfattelse, der forekommer at være i *Jammers Minde*, hvor vrede opfattes som ondskab og syndigt og forbandelserne som en kanal herfor, har vredesudbrud muligvis heller ikke været en givtig reaktion, når man blev beskyldt for trolddom.

Det fremgår samtidig, at forskellige forsvarsstrategier kan indebære en form for positionering i forhold til andre personer og diskurser, der blandt andet gør brug af stand, viden og erfaringer. Uddannelsesmæssig og social baggrund synes således at have en stor indflydelse på, hvilken diskurs man havde mulighed for at trække på. Dermed forekommer trolddomsfænomenet, som det fremstår på baggrund af de pågældende kilder, at have været et i høj grad politisk men også et socialt fænomen. Med andre ord synes folk i 1600 tallet at have benyttet sig af det mentale værktøj til at tolke trolddom forskelligt alt efter, hvem de var, og værktøjet synes at have været kendetegnet af en forholdsvis stor grad af variation med henblik på, hvilke tolkninger af trolddom de ikke-sproglige tvangsmekanismer, erfaringer og konflikter tillod.

Kilderne er dog tæt knyttet til hoffet og magtens centrum, hvilket kan være med til at forplumre indtrykket af trolddommen som et politisk fænomen. Til sammenligning hermed kan kilderne fra processerne karakteriseres som mere folkelige, idet man, som tidligere nævnt, kun kender til én adelig, der blev dømt for trolddom i det jyske kildemateriale. Selv et af de benævnte mikropolitiske eksempler på at "sætte ondt" mellem nogen kan til sammenligning hermed muligvis indirekte knyttes til hofkulturen. Overfor denne kritik kan det imidlertid indvendes, at dette samtidig er et spørgsmål om, hvorledes man betragter begrebet politik. Anskuer man intriger på en mindre skala og et mere folkeligt plan som en form for mikropolitik, der også kan angå for eksempel ægteskabs- eller venskabsforhold eller måske "blot" skænderier og konflikter om eksistentielle ressourcer, synes denne tese i højere grad at kunne forsvares.

Relaterer man resultaterne af analysen til de funktioner, som Henningsen udpeger for heksetroen, bibringer dette en opmærksomhed på et bestemt forhold. Den *erkendelsesmæssige* funktion fremgår i og med Leonora Christina, ifølge hendes egen fremstilling, beskyldes for at være en ond modstander, som man kan bekæmpe ved at slå hende til blods. Derudover indgår den *moralske* i kraft af, at hun fremstilles som værende ond og dermed ude af trit med samfundets ideologier og kravet om konformitet. Dette har formentlig især været et tema netop på denne tid, hvor adelen var nødt til at tilpasse sig den nye enevælde. Derimod træder *sikkerhedsventil* funktionen ikke så tydeligt frem i

kildematerialet. Det er muligt, at personer som Fuchs og dronning Sophie Amalie har handlet ud fra aggressioner og frustrationer, som ikke kunne finde andre udtryk i det pågældende samfund, herunder måske tillærte strategier i kraft af opdragelsesmetoderne efter reformationen. Idet det angives, at frustrationerne ikke kunne finde andre udtryk, synes det muligt, at man blot ikke satte ord på disse følelser, måske som konsekvens af etikettens betydning, eller idet der kan have været tale om mere eller mindre ubevidste strategier. Vredesopfattelsen kan umiddelbart understøtte en sådan tese, da synet på denne som ondskab må formodes at indebære, at det ikke er acceptabelt at udtrykke sådanne følelser. Det er imidlertid vanskeligt at læse ud af materialet, især i forhold til Fuchs påståede beskyldninger, hvor det strategiske og politiske element synes mere fremtrædende. Man kunne ellers forestille sig, at om vrede virkelig har været så ildeset, så ville Leonora Christina have haft en interesse i at tilskrive Fuchs sådanne frustrationer. Dette synes at indikere, at om der er tale om en sådan sikkerhedsventil-funktion i forbindelse med den pågældende beskyldning, har den efter alt at dømme været så indgroet eller ubevidst, at end ikke den angivelige syndebuk selv har haft øje for den.

I lyset af de gennemgåede pointer synes det væsentligt at overveje, hvad anvendelsen af forhåndenværende kildemateriale har betydet. Det vil sige set i relation til de retsdokumenter, som forskningen ellers ofte har anvendt:

Det har selvfølgelig en betydning, at dokumenterne fra processerne afspejler specifikke anklager, ofte associeret med maleficium, hvor forestillingerne i kilderne her synes at afspejle et mere blandet billede af de påståede troldfolk, foruden et politisk eksempel på en "face-saving function". Således er det indimellem snarere behovet for heksens assistance end en anklage mod hende, der vægtes, og selv ved anklagerne står det politiske aspekt tydeligst frem. Måske som en konsekvens deraf synes fjendtligheden og aggressionerne mere fraværende.

Det politiske element kan dog også tænkes at stå særligt tydeligt frem i specialet her, fordi Leonora Christinas to skrifter tillader os at betragte intriger og konflikter i en social kontekst, som retsdokumenterne ikke tillader i samme grad. Således synes forskellige aspekter ved trolddomsfænomenets sociale kontekst i højere grad tilgængelige end ved en proces, herunder en del eksemplificeringer på konversationer, som trolddomsfænomenet kunne indgå i. På dette punkt er der naturligvis også ligheder med forskningslitteraturen, i og med Johansen for eksempel også lægger vægt på situationernes betydning, og idet Appel har fokus på magtrelationer. Det forekommer dog alligevel at være en lidt mere pragmatisk og relationel forståelse af fænomenet, som betones i de

foreliggende kilder sammenlignet med megen af forskningslitteraturen, især via fremstillingen af forsvarsstrategierne. Det er således, som tidligere anført, sjældent de anklagede selv, der kommer til orde i processerne. I kraft af det pragmatiske og relationelle fokus træder også de politiske, sociale og kontekstuelle elementer i forgrunden.

Opmærksomheden synes, på baggrund af kildernes karakter, også i højere grad at rette sig mod de små nuancer såsom handlemuligheder og strategier i den konkrete kontekst fremfor mod de mere generelle tendenser og forhold, som forskningslitteraturen fra processerne bedre kan udtale sig om. Et eksempel på dette kan være, hvorledes det fremgår af kilderne, at det muligvis har været nødvendigt at anvende forskellige forsvarsstrategier, alt efter hvem der rettede beskyldninger om trolddom mod en. Til gengæld kan det for eksempel kun konstateres, at tendenser som den personlige inderliggørelse af synden og forsynstroen forefindes i *Jammers Minde*, men spørgsmålet om, hvorvidt dette er en del af baggrunden for disenchantmentprocessen og processernes ophør, er det ikke muligt at besvare.

Som det blev slået an i indledningen, var 1600 tallet, ifølge blandt andre Weber og Thomas, en central fase i disenchantmentprocessen og overgangen fra et magisk univers til et verdensbillede præget af en årsags-effekt tankegang. Denne udvikling synes det også i en vis grad muligt at genkende i den skeptiske diskurs, som Leonora Christina trækker på. Dette, i og med den i højere grad end de to øvrige diskurser, synes at forholde sig skeptisk overfor den rolle, som Djævelen tilskrives og derigennem de former for ”trolddom”, som kan finde sted ved naturlige midler. Samtidig forefindes der en interesse for naturen, og der gøres af og til brug af det naturlige forklaringsystem. Dog er det, som nævnt, i disse kilder endnu det religiøse, der vægtes tungest ud fra en betoning af Guds ord som lov. Dette synes umiddelbart at stemme ganske godt overens med, hvad Thomas skriver om, at en religiøs overbevisning om orden udgjorde en forudsætning for de senere naturvidenskabelige resultater. I denne optik forekommer der måske nok at være tale om en markant udvikling, men dog efter alt dømme også en glidende og gradvis udvikling. En iagttagelse, der også stemmer udmærket med Wittendorffs karakteristik af mentaliteters udviklingsprocesser.

Formodningen om, at 1600 tallet var en helt central periode, synes dette speciales konklusioner altså at understøtte. Der synes dog ikke blot at have været tale om en central periode, men også om et emne af en mere central betydning, end mange i dag måske vil forestille sig. Dette, i og med trolddom og trolddomsforestillinger, som disse kommer til udtryk i de foreliggende kilder, synes at have indtaget en væsentlig politisk og mikropolitisk rolle i forhold til de kampe, som mennesker i 1600 tallet

udkæmpede. Kampe om eksistensberettigelse, indflydelse og en position i samfundet. Spørgsmålet er, om de måder vi håndterer konflikter på i dag, er så forskellige fra de dynamikker, som i sin tid førte til udstødelsen af hekse? Referencerammerne og forklaringsystemerne synes nok at have været anderledes, og kampen om ressourcer i en skandinavisk sammenhæng er måske heller ikke så eksistentielt afgørende i dag, som den var i 1600 tallet. Alligevel har vi muligvis, når vi tager tonen på de sociale medier og diskussioner om voksenmobning på arbejdspladser i betragtning, mere tilfælles med datidens samfund, end vi bryder os om at tænke på. I dette perspektiv er heksenenes verden måske ikke i så fjern en fortid, som vi normalt antager, når vi konfronteres med de forfærdelige billeder af afrikanske hekse og heksebørn?

Litteraturliste

Kilder:

”Forordning om troldfolk og deres medvidere 12. oktober 1617”, 27. oktober 2014, http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/forordning-om-troldfolk-og-deres-medvidere-12-oktober-1617/?no_cache=1, set d. 17. april 2016, kl. 09:06

Ulfeldt, Anne Cathrine (1872): ”Brev fra Anne Cathrine Ulfeldt til de yngre Sperling” i Birket-Smith, S.: *Leonora Christina (Ulfeldt) paa Maribo Kloster*, Den Gyldendalske Boghandel, København, s. 96-98

Ulfeldt, Leonora Christina (1958): *Leonora Christina grevinde Ulfeldts franske levnedsskildring. Trykt i faksimile*, udg. ved Bøggild Andersen, C.O., Forening For Boghåndværk, København

Ulfeldt, Leonora Christina (1977): *Leonora Christina. Hæltinners Pryd*, udg. ved Maaløe, Christopher, C.A. Reitzels Boghandel, Danmark

Ulfeldt, Leonora Christina (1998): *Leonora Christinas Jammers Minde*, udg. ved Hjorth, Poul Lindegård & Nielsen, Marita Akhøj, C.A. Reitzels Forlag, København

Ulfeldt, Leonora Christina (2014): *Leonora Christinas Jammers Minde*, udg. ved Krogh, Line, Line Krogh & Gyldendal, 2. udg.

Litteratur:

Aagaard, Karen-Louise (1977): *Nogle synspunkter på folketro i almindelighed og under feudalismen i særdeleshed, belyst gennem eksempler fra "Jammersminde"*, KVINFO, Institut for Folkemindevidenskab, København

Albrechtsen et al. (1998): "Selskabets forord" i Ulfeldt, Leonora Christina: *Leonora Christinas Jammers Minde*, C.A. Reitzels Forlag, København, s. v-vi

Appel, Hans Henrik (1999): *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600 tallet*, Odense universitetsforlag

Bibelen (2010), Det Danske Bibelselskab, København, 3. udg.

Birkelund, Merete (1983): *Troldkvinden og hendes anklagere. Danske hekseprocesser i det 16. og 17. århundrede*. Arusia - historiske skrifter, Århus

Bjørn, Hans (1983): "Leonora Christina – Christian IV's datter" i Bjørn, Hans et al.: *Leonora Christina. Historien om en heltinde*, ACTA JUTLANDICA, Arkona, Aarhus, s. 9-57

Bøggild Andersen, C.O. (1958): "Indledning" & "Oplysninger" i *Leonora Christina grevinde Ulfeldts franske levnedsskildring. Trykt i faksimile*, Forening For Boghåndværk, København, s. xi-xxvii & s. 76-90

Doctor, Jens Aage (1970): "Sandhedens rolle" i *Kritik*, nr. 16, s. 5-36

Egholm, Liv (1999): "Mikrohistorie", *Den Jyske Historiker*, Århus, nr. 85, s. 20-46

Ginzburg, Carlo (2006): *Osten og ormene. Kosmos ifølge en 1500-tals møller*. Forlaget Klim, Århus, 1. udg.

Henningsen, Gustav (1981): *Heksenes Advokat. Historiens største hekseproces*. DELTA forlag A/S. Denmark

Hjorth, Poul Lindegård (1998): "Udgivernes Forord", "Jammers Minde's udgivelseshistorie" & "Nærværende udgave" i Ulfeldt, Leonora Christina: *Leonora Christinas Jammers Minde*, C.A. Reitzels Forlag, København, s. ix, s. xiii-xxxii & s. lxxviii-lxxvi

Iggers, Georg G. (2005): *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*, Wesleyan University Press, Middletown, Connecticut

- Johansen, Jens Christian V. (1982): "Tavshed er guld... En historiografisk oversigt over amerikansk og engelsk heksetros-forskning 1966-1981" i *Historisk Tidsskrift*, nr. 81, s. 401-423
- Johansen, Jens Christian V. (1991): *Da Djævelen var ude... Trolddom i det 17. århundredes Danmark*, Odense Universitetsforlag
- Johansen, Jens Christian V. (1992): "Om helte, skurke og Guds forsyn" i *Fønix*, årg. 16, nr. 3, s. 159-168
- Jorn, Ole (2006) "Forbemærkning" & "Ginzburgs egne veje – Efterskrift ved Ole Jorn" i Ginzburg, Carlo: *Osten og ormene. Kosmos ifølge en 1500-tals møller*. Forlaget Klim, Århus, 1. udg. s. 7-9 & s. 169-192
- Kjeldstadli, Knut (2001): *Fortiden er ikke hvad den har været. En indføring i historiefaget*. Roskilde Universitetsforlag, 1. udg.
- Maaløe, Christopher (1977): "Udgiverens indledning" i *Leonora Christina. Hæltinners Pryd*, C.A. Reitzels Boghandel, Danmark, s. 8-16
- Mai, Anne-Marie (1983): "Forord" i Bjørn, Hans et al.: *Leonora Christina. Historien om en heltinde*, ACTA JUTLANDICA, Arkona, Aarhus, s. 7-8
- Muchembled, Robert (1987): "Spegelns baksida: satansmyter och kulturella realiteter" i Ankarloo, Bengt & Henningsen, Gustav: *Häxornas Europa 1400-1700. Historiska och antropologiska studier*. Nordiska Bokhandeln, Stockholm, s. 127-144
- Muchembled, Robert (2003): *A History of the Devil. From the Middle Ages to the Present*, Polity Press, UK
- Murray, Margaret Alice (2007): *The Witch-Cult in Western Europe*, Filiquarian Publising, LLC
- Nielsen, Marita Akhøj (1998): "Udgivernes Forord", "Manuskriptets ydre", "Papirets vidnesbyrd om håndskriftets tilblivelseshistorie" & "Skrifttræk og blæk" i Ulfeldt, Leonora Christina: *Leonora Christinas Jammers Minde*, C.A. Reitzels Forlag, København, s. ix, s. xxxiii-xxxv, s. lii-lv & s. lv-lxvii
- Rasmussen, Carsten Porskrog (2006): "Mellem Kalmarunion og enevælde" i Appel, Charlotte et. al.: *Danmark og Renæssancen 1500-1650*, Gads Forlag, s. 24-43

Scocozza, Benito (1989): *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie. Bind 8. Ved afgrundens rand. 1600-1700*, Gyldendalske Boghandel, Copenhagen, Nordisk Forlag A/S, Copenhagen & Politikens Forlag A/S, Copenhagen

Scocozza, Benito (2006): "Danskerne i renæssancen" i Appel, Charlotte et. al.: *Danmark og Renæssancen 1500-1650*, Gads Forlag, s. 44-61

Sejr Jensen, Karsten (1988): *Trolldom i Danmark. 1500-1588*, NORDISC

Skov, Sigvard (1982): "Leonora Christina – helgen eller højforræder" i *Historie*, nr. 14, s. 201-215

Thomas, Keith (1971): *Religion and the Decline of Magic. Studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England*, Weidenfeld and Nicolson, London

Thomas, Keith (1975): "An Anthropology of Religion and Magic, II" i *The Journal of Interdisciplinary History*, vol. 6, nr. 1, s. 91-109

Weber, Max (1964): *The Sociology of Religion*, Beacon Press, United States of America

Wittendorff, Alex (2003): *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie. Bind 7. På Guds og Herskabs nåde. 1500-1600*. Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag A/S, Copenhagen & Politikens Forlag A/S, Copenhagen, 2. udg.

Wittendorff (2005): "Mentalitetshistorie", *Historie Netmagasinet*, <http://www.historie-nu.dk>, 18. april 2005

Nyhedsartikler/medier:

Larsen, Sofie Ejdrup (2016): "Danskers redning af to-årig »heksedreng« går verden rundt", *Jyllands-Posten*, d. 17. februar 2016, <http://jyllands-posten.dk/international/Afrika/ECE8450632/danskers-redning-af-toaarig-heksedreng-gaar-verden-rundt/>, set d. 12. april 2016 kl. 10:31

Trier, Troels (2016): "VIDEO Mary lærer om heksekunster i Burkina Faso: En hovedløs kylling afgør kvinders skæbne", *Danmarks Radio*, d. 1. maj 2016, <http://www.dr.dk/nyheder/indland/video-mary-laerer-om-heksekunster-i-burkina-faso-en-hovedloes-kylling-afgoer>, set d. 4. maj 2016 kl. 09:29

Hjemmesider:

danmarkshistorien.dk: ”Sophie Amalie”, 27. april 2013, <http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/sophie-amalie-af-braunschweig-lueneburg-1628-1685/>, set d. 7. juni 2016, kl. 10:15

denstoredanske.dk: ”Adolph Fuchs”, http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Forsvar_og_politi/Officer/Adolph_Fuchs, d. 18. juli 2011, set d. 10. maj 2016, kl. 09:49

denstoredanske.dk: ”Syfilis”, http://denstoredanske.dk/Krop,_psyke_og_sundhed/Sundhedsvidenskab/Hud-_og_k%C3%B8nssygdomme/syfilis, d. 9. maj 2014, set d. 7. juni 2016

denstoredanske.dk: ”Videnskab”, http://denstoredanske.dk/sprog,_religion_og_filosofi/Filosofi/Menneskets_grundvilk%C3%A5r/videnskab, d. 17. februar 2016, set d. 12. maj 2016, kl. 14:40

ordnet.dk: ”Billig”, ukendt år a, <http://ordnet.dk/ddo/ordbog?query=Billig>, set d. 22. juni 2016 kl. 14:31

ordnet.dk: ”Formaledide”, ukendt år b, <http://ordnet.dk/ods/ordbog?query=formaledide>, set d. 7. juni 2016 kl. 08:38

Bilagsoversigt:

Bilag 1: s. 74-75, Uddrag fra Ulfeldt, Leonora Christina (1958): *Leonora Christina grevinde Ulfeldts franske levnedsskildring*. Trykt i faksimile, udg. ved Bøggild Andersen, C.O., Forening For Boghåndværk, København, s. 43, l. 3-s.44, l. 3

Bilag 2: s. 76-78, Uddrag fra Ulfeldt, Leonora Christina (1998): *Leonora Christinas Jammers Minde*, udg. ved Hjorth, Poul Lindegård & Nielsen, Marita Akhøj, C.A. Reitzels Forlag, København, s. 22, l. 1-s.24, l. 19

Bilag 3: s. 79-81, Uddrag fra Ulfeldt, Leonora Christina (1998): *Leonora Christinas Jammers Minde*, udg. ved Hjorth, Poul Lindegård & Nielsen, Marita Akhøj, C.A. Reitzels Forlag, København, s. 91, l. 14-s. 93, l.17

Bilag 4: s. 82-84, Uddrag fra Ulfeldt, Leonora Christina (1998): *Leonora Christinas Jammers Minde*, udg. ved Hjorth, Poul Lindegård & Nielsen, Marita Akhøj, C.A. Reitzels Forlag, København, s.110, l. 3-112, l. 3

Bilag 5: s. 85-86, Uddrag fra Ulfeldt, Leonora Christina (1998): *Leonora Christinas Jammers Minde*, udg. ved Hjorth, Poul Lindegård & Nielsen, Marita Akhøj, C.A. Reitzels Forlag, København, s. 131, l. 2- s.132, l.17

Bilag 6: s. 87-89, Formidlingsovervejelser

Bilag 7: s. RUDAR kvittering

Bilag 8: Se separat uploadet fil, Studieforløbsbeskrivelse,

Bilag 1

DANSK OVERSÆTTELSE

se, hvilken vej de skulde slaa ind paa. Hendes mand sagde, det var bedre at fortøve der, til det blev dag, thi man brød let halsen ved at stige ned fra klipperne. Tjeneren sagde, at han kendte vejen, som han havde mærket sig, da vinduet var frit; han vilde gaa foran. Han gaar foran, lader sig glide paa sin bagende, efter ham vor dame og dernæst hendes mand; man kan ikke skelne noget som helst. Tjeneren falder fra utrolig højde, mæler ikke et ord; vor dame gør holdt, raaber til ham og siger, han skal svare, hvis han er i live. Han lod hengaa temmelig lang tid, inden han svarede, hvorfor hun og hendes mand holdt ham for død. Endelig jamrede han sig og sagde, han vilde aldrig komme op af den afgrund. Vor dame spørger ham, om han mener, højden er større, end et af tovene kunde naa; hun vilde da knytte to sammen og kaste enden ned til ham for at drage ham op. Han sagde, at eet tov var nok, men at hun ikke formaaede at drage ham op; hun havde ikke styrke dertil. Hun sagde jo, hun skulde nok staa fast, han fik selv hjælpe sig med knæene. Han fatter mod, og hun drager ham op. Det største under er, at der paa begge sider af hende var en større afgrund end den, hvori han faldt, og hun havde intet at holde sig fast ved saa nær som en lille forhøjning (som man sagde, var af jord), imod hvilken hun satte sin venstre fod, da hun intet kunde finde at støtte den højre fod til. Man kan i sandhed sige, at Gud havde taget hende i sin varetægt, thi at undkomme fra slig fare og drage en anden ud deraf, det er mere end menneskeværk. Vor skelm Fos lagde det helt anderledes ud og gjorde god brug deraf, idet han sagde, at uden Djævelens bistand var det en umulighed at holde sig fast paa sligt et sted, meget mindre hjælpe en anden, og prentede det saa fast i dronningens sind, at den tanke endnu holder

DANSK OVERSÆTTELSE

hende besat, at vor dame kan trolde. Fos vilde betage Gud æren for at give den til Djævelen, denne bagvaskelse maa taales sammen med de andre.

Men lad os vende tilbage til vore ulykkelige, som endnu er stedte i gravene. Vor hustru, som havde raabt til sin mand, før hun hørte tjeneren falde, at han ikke skulde gaa yderligere frem, raabte nu til ham, at han skulde gaa baglæns, gøre varligt omkring og klatre opad, thi der var ingen farbar vej der. Dette skete, og de steg igen op af graven, idet de forholdt sig tavse. Hendes mand vilde, at de skulde gøre ophold der, da de ikke var vidende om, hvilken vej de skulde tage. Medens de beraadslog med hverandre, gav maanen lidt lys, og vor dame ser, hvor hun er, mindes en god genvej, som hun havde set den dag, hun var spadseret ud med guvernøren, og overtaler sin mand til at følge hende. Han klager over sin ringe styrke; hun siger, at Gud vilde staa ham bi, at der ikke gjordes stor styrke fornøden for at lade sig glide ned, at vejen ikke var besværlig, og hvad det angik at stige op paa den anden side, var der ikke højt, der kunde hun og tjeneren hjælpe ham. Han tager sig det for, møder mange besværligheder, men omsider kom de da ud af dem.

De havde da en halv fjerdingvej tilbage for at naa dertil, hvor baadene var. Hendes mand kan, træt som han er, ikke gaa videre, kaster sig ned paa jorden og beder hende for Guds kærligheds skyld lade ham forblive der; han vilde snart opgive sin aand; hun trøster ham, holder ham en balsambøsse for næsen og siger til ham, at der kun er en stakket vej at gaa; han beder hende efterlade ham der og frelse sig med tjeneren; hun fandt siden vel udveje til at skaffe ham ud af fængslet. Hun sagde nej, hun vilde ikke forlade ham, han vidste

Bilag 2

22

not haffde. En tiime effter att Madden war vdborren,
kom en Pige ind wed Naffn Maren Blocks, som sagde, sig
3 aff Dronningen befalet, den Nat hoeß mig att være.
Slotzfogden Skemtede meget med *forneffnte Maren, oc
war saare Glad, hitte paa alle slags galle Snack:
6 Endeligen der Klocken gick mod 10. bød hand goede Natt,
oc lucte tuende døre for Fengselet, huor aff den eene
med Kaabber er beslagen. Der Maren saae sig eene hoeß
9 mig, beklagede hun min Tilstand, berettede mig oc, att man
ge som hun Naffn gaff (aff huilcke en deel mig bekiendte
ware) med weemodighed oc Taarer min Friimodighed an-
12 seet haffde, særdelis H. Hendrick Bielckis Frue, som
haffde daanet aff Graad. Ieg sagde de gott Folck haff-
uer seet mig vdi Welstanden, er icke vnder att de Lyc-
15 kens V-bestandighed begræder, Ynskede, att Gud en
huer i sær fra Vlycke beware wille, som sig min Vlycke
loed til Hiertet gaa, ieg trøstede mig wed Gud, oc wed
18 en goed Samwittighed, wiste mig slet intet Ont paa
att staa; Spurte huem hun war, oc huem hun tiente?
Hun sagde, i Dronningens liden Køcken att tienne, oc

Sølfuet i forwaring att haffue; (Ieg forstoed der aff, att hun vden tuiff Skurede Sølfuet, huilcket oc saaledis war.)

3 Hun sagde, att dronningen kunde ingen faa, som eene sig torde vnderstaa hoeß mig att were, thi ieg war holt for Ond, der sagdis oc, att ieg war meget Wiib, ieg wiste Tilkom-

6 mende Ting. Ieg suarte, der som ieg haffde hafft den Wiibdom, troer ieg neppe, att ieg haffde kommen her ind, thi da haffde ieg kundt woctet mig derfor. Maren meente man ded wel

9 kunde wide, oc sig alligeuel ey derfor wocte. Hun sagde ydermere, att dronningen selffuer med hender talt haffde, oc saaledis sagt: Du solst diese Naht bey *Leonora* seyn, du solst

12 dich nicht Fürchten, sie kan nu nichts Bøßes thun, all kan sie Hæcksen, so ist sie nu Gefangen, vnd hatt nictes bey sich; vnd wo sie dich Schlægt so gebe ich dir Vrlaub ihr dicht

15 wieder zu Schlagen Maren sagde widre; Dronningen wed wel, att ieg vdi en Hitzig Siygdom haffuer werret Forstyrret, der for wille hun att ieg skulle were hoeß Eder: Men om i

18 end Slog mig, saa wille ieg icke slaa eder igien, fløy i ded samme mig om Halßen som ieg Saed oc *caresserte* mig paa henders wiib, sigende; att wed hun saae mig komme op aff

14 Schlægt [*på rasur*]. – 15 Schlagen [*på rasur*].

9 derfor [*herefter tilf. ov. lin.*] kunde. – 10 talt haffde > haffde talt [*v. tal*]. – 11 Naht > Natt. – 15 Schlagen [*hertil tilf. i marg.*] das sie blu-/ten kan. – 17f Men .. igien, [*slettet*]. – 20 wiib [*hertil tilf. i marg.*] oc sagde slaa mig mit hier-/te slaa mig, ieg skal soer hun / icke slaa igien; Ieg vntsætte / mig noget, fryctede galskaben / at komme. – sigende; > hun sagde ydermere.

Broen, war ded lige som henders Hierte skulle haffue gaaet
i Stycker, betydende mig med mange Ord, huor wel hun mig
3 ynte, oc huorledis Iomfrue *Carisius* som hoeß hender
stoed vdi Winduet, mig Roste oc tillige ynckede, ynsket noget
til min Frelßning att kunde formaa, med mange dißlige
6 Ord oc Tale. Ieg tog wel imod den v-sædwanlige *Caresse*, eff-
tersom Tiiden ded ey anded wille, smilte oc sagde; ded
skulle were imod all billighed, den Huck att byde, som loed
9 see saa stoer *Affection*, som hun gjorde, i synderlighed
naar de ware aff henders Kion: Ieg kunde icke wiide, huorle-
dis ieg hoeß dronningen war kommen i den Tancke att
12 slaa, der ieg dog aldrig nogen aff mine Kammer-Piiger
en Ørfigen giffuen haffde: Ieg tackede hende for sit goede
Hiertelaw, Ieg haabte, att allting skulle bliffue Gott
15 ihuor Suurt ded end saae vd, Ieg wille holde fast wed
Gud, som wiste min Vskyllighed, att ieg intet v-for-
suarligt giort haffde, Hannem wille ieg min Sag befa-
18 le, Hand reddede mig wel der tuiffte ieg icke paa, om
ey strax, saa skeede ded dog, der war ieg wiß paa. Ma-
ren begynte om adskilligt att tale, iblant anded om min

fangne war der en stoer hwisken oc tisken imellem Slosf. oc
 quinden, saa wel som imellem Pær oc hender, Slosf. lucte oc
 3 selffwer min Dør; Ieg formerckede wel att der war noget
 paa færde, men ieg spurte om intet; Pær berettede omsier quin-
 den att ded war twende Fransoser, oc noget om sagen dog icke saa
 6 som ded war; imod de bleffwe løß giffne, Sagde Slosf: Ich habe
 zwey *parle mi franco* gefangen, was die gethan haben weis ich
 nicht; ieg spurte hannem icke widre derom; men hand skiæmtede
 9 oc sagde, nu kand ich fransk lænnen; Da wil zeit zu (sagte ieg).
 Vdi samme *Sept*: Maanet døde Greff Rantzow, leffwede
 icke den dag, att see ded Billede *excequeris*, som hand saa
 12 wist haffde haabt att see, som den der først haffde *introduce-*
ret den maade aff Spott i diße Lande.
 Hand leffwede oc icke den dag att dricke Skaaller med Cur-Prind-
 15 sen aff Saxen paa hands troeloffwelsis dag med worris
 Princeße Anna Sophia; som holtist mit i *Oct*: Maanet. Om
 Morgenen den høytiid skulle angaa, sagde ieg til quinden, i
 18 dag skal wii faste indtil imod Afften, thi ieg tenkte nok att de
 kom icke mig ihue, eller ieg kunde faa nogen læffninger, førend
 de andre ware tracterede, i ded ringste til Middag; Hun
 21 wille wiide Aarsagen, hworfor wii skulle faste, Ieg

swarte ded skal i faa att wiide i Afften. Ieg laae oc tenkte paa den
 vstadiige lycke, att ieg, som for 28. Aar siden haffde
 3 hafft lige saa stoer statz som nu Princeßen haffde, laae nu fan-
 gen, oc nest op til den wæg som mit Brude Sengkammers haff-
 de wærrit, tacker Gud att ieg mig ickun lided der offwer be-
 6 kümrede: Imod Middags tiider der Trommeter oc Herpucher
 loede sig høre sagde ieg, nu gaar de offwer Platzen til den
 stoere Sael med Bruden. Huor wed i ded sagde quinden.
 9 io ieg wed ded sagde ieg, min geist haffwer sagt mig ded;
 hwad er ded for en spurte hun; ded kand ieg icke sige eder,
 (swarte Ieg) Oc saa som Trommeterne blæste hwer gang ett
 12 Sæt Maed bleff opborren, oc *Confectet*, saa sagde ieg ded;
 oc førend der war anrettet, saa slogis paa Herpauckerne
 naar saa der bleff anrettet, som skeede vden for Køckenet
 15 i Platzen, saa sagde ieg effterhaanden; wii faar icke Maed
 ennu; Der Klocken gik til 3. slet sagde quinden, nu krümper
 min Maffwe slæt ind, naar skal wii haffwe Maed? ieg swar-
 18 te ded er endnu langt frem, ded anded Sæt er icke vden
 for lit siiden opkommen; kand wii faa noget imod 7. slæt
 da faar wii icke føre, Ded skeede som ieg sagde, klocken $7\frac{1}{2}$.
 21 kom Slozf: vntskylte sig att hand haffde nock fodret paa Mad-
 den, men Kockene haffde alle hænderne fulle. Quinden som altiid
 Meente att ieg kunde traalle bleff staedfestet i sin meening der
 24 om anden dagen bleff giort Riddere, oc ieg icke alleeneste

Tilf. i marg. uden henv.:

Slozf: fortelte quinden noget om statzen, oc Par sagde hender noget / saa hender syntist att ieg kunde wide noget effter forrige tiiders skik.

sagde hwær gang Trometerne blæste, nu bleff der giort en Rid-
 der (thi ieg kunde høre *Herolden* raabe ud aff windu-
 3 et men icke forstaa hwad hand sagde) men endoc hwem
 der war bleffwen Ridder, thi ded giættede ieg, efftersom ieg
 wiste, att der ware de i Raaded, som icke føre ware Ridde-
 6 re; oc efftersom ded sig saa befant, saa troede quinden fuld
 oc fast att ieg kunde Traale; Ieg formerckede ded paa hender,
 efftersom hun offte gjorde mig spørßmaal, om ded ieg icke kun-
 9 de wiide; hworpaa ieg stønnem gaff swar aff en dobbelt
 meening, tenkte att maaskee den fryct hun haffde, att ieg kun-
 de wiide hwad som skeede, kunde forhindre att hun icke satte
 12 Løgn sammen om mig: hun tiskede oc icke nær saa meget
 siden med Sloßfogden: Hun fortelte oc om en hun holte for en
 Traaldquinde atskilligt, som dog icke bestoed i anded, end vdi wii-
 15 denskab, att læge Fransoser, oc skille Hoerer wed derris Foster oc
 dißlige vtilbørligheder, med samme quinde haffde hun meget om-
 gaet:
 18 Nogen tiid effter Cur-Prinzens bortreise, bleff der tenckt paa
 att henrette et træBillede; oc bleff om Formiddagen mit vderste Kam-
 mers opluct, feyet, giort reent, oc strød Sand. Der til Middag
 21 bleff opluct oc quinden haffde wærret i Trappen, oc talt med
 Kudsken, kom hun ind, gik til Sengen til mig, stillede sig som forba-
 set.

Tilf. i marg. uden henv.:

NB. Dronningen wille, att ded Træ Billede skulle føris op vdi mit vderste Kam-
 mers, oc stillis saaledis for døren, att ded kunde falde ind til mig naar som / min
 inderste dør bleff opluct, men Kongen wille ded ingenlunde.

l mit > ded.

l en [rettet fra] ed. - 13 en[2] [herefter slettet] Traal-. - 19 træ [tilf. ov. lin.].

Bilag 4

110

stod quinden oc sladdrede med Taarngiemmeren, Kudsken oc den Fange *Christian* i trappen.

Maren Bloks som flittig da oc da loed mig helße oc wide hwad nyt hender kom for; hun loed mig oc forstaa att hun war i den meening att ieg kunde traalle, thi hun skreff mig til en Seddel hwor vdi stoed, att hun bad mig sætte ont imellem Iomfrue *Carisse* oc en Allefelt, med stoer witolffughed, att den Alfelt war hender icke wært, men Skinckel war en Braff Karl; (*Carisse* bleff siden giffit med Skinckel) Saa som den Skriffwelse war aaben, saa wiste Kudsken diß indholt oc quinden med, ieg bleff flux der offwer fortørnet, men sagde intet; quinden kunde wel mercke paa mig, att ieg tog ded ille op, sagde, Frue ieg wed wel hwad ded er Maren wil; Ieg swarte kand i hiælpe hender der til? Ney soer hun, oc loe hiertelig; Ieg spurte om ded war att lee aff,? Ieg leer sagde hun, att ieg tencker paa den wiisse *Cathrine* ieg før haffwer talt om som gaff et Raad til en engang, som oc wille haffwe sat ont imellem toe Mænd som ware goede wener; Ieg spurte hwad ded war for et Raad? Hun sagde, der skulle tagis Haarene op, hwor twende Katte haffde reeffwis, oc de Haard skulle katis imellem de toe, man wille sætte spliid imellem; Ieg spurte om den Kunst gik an? hun swarte, den bleff icke ret forsøgt; maaskee sagde ieg, att Kattene icke ware begge soorte; ho, ho, sagde hun, ieg hør wel att I wed hwor-

dant

ded skal være; Jeg haffwer hørt meere end ded, swarte ieg lærer hender
den konst, saa faar i Sucker *Candii* igien, men lader icke Pær
3 narre eder ded fra som sidst; Alwors tale, lader Pær bede
Maren Bloks att forskaane mig med saadanne begiærin-
ger. Att ded war i henders saa wel som i Marens tanc-
6 ker att ieg kunde Traalle, ded gaff hun i mange maade til
kiende, ieg gaff oc stønnem med min tale anleding dertil; tenkte
som min herre Sl. pleyede att sige (naar hand wille i hands
9 vnge Aar giøre nogen wiß paa, att hand wiste den Soorte
Kunst) att de frycter for dem de haffwer den *opinion* om
oc tør icke giøre dem ont; Oc hænder ded sig en dag, til Mid-
12 dags Maaltid, att Slosf. saed oc snackede inde hoes mig,
att quinden med de andre i Trappen haffde en lang snak om
Traalquinder som ware paagreben i Iylland; oc den som
15 da war Landsdommer i Iylland, holte med Traal Ko-
nerne oc sagde der war ingen Traal-Koner til; der dørene
bleffwe lucte, da haffde wii nok att snakke om Traal Ko-
18 ner; oc sagde hun; den Lands dommer er i eders meening,
att ded er en wiidenskab oc ingen traaldom; Jeg sagde saa
ieg haffde sagt før, att en part haffde meere wiidenskab end
21 som en part, oc en part brugte derris wiidenskab til att
giøre ont, ihwor wel ded kunde skee naturlig wiß, oc icke
med fandens Kunst, saa war ded dog icke tillat vdi Guds
24 ord, att bruge Naturen, til att giøre ont med, ded war

oc icke billigt, att giffwe Fanden den ære som hannem icke tilkom; wii snackede saa lenge, att hun bleff wree, oc lagde sig, soff en Søffn, dermed war den wreede forbi.

- 3 Nogle faa dage dereffter siger hun; Eders Piige som sidder neere i Slosfs Kammers spørger saa flittig om Eder, oc hwad i gjør
- 6 Ieg haffwer sagt Pær om ded i haffwer syed, oc om de Baand i gjør, men hand haffwer soeren mig til, icke att sige ded nogen Menniske vden Maren Larß Daatter, hun wille saa gier-
- 9 ne wære hoes eder her; Ieg swarte, ded tiende hender intet at wære fangen med mig, ded spilte ickun henders lycke, thi hwem wed, hwor lenge ieg kand leffwe: fortælte om samme min piige
- 12 att hun haffde wærret i mit brød siden hun war 8. Aar gammel, hwad ieg haffde laded hender lære, oc hwor dydig hun war; derpaa sagde hun; Pigen wille gjerne see ded i haff-
- 15 wer syd; I skal strax faa ded igien; Ieg flyde quinden ded, som første gang dørene bleffwe aabne gaff Slotzf: ded, som bar ded til Dronningen (toe Aar der effter sagde
- 18 Slosf: mig ded self, oc att Dronningen haffde sagt, der Kongen haffde sagt, man møgte Ihr wol was zu thun geben;) das wære nicht nøtig, es ist ihr guth genung, sie hat es nicht
- 21 beßer haben wollen.) Ieg spurte offte effter ded syede stycke men fik til swar, att Pær war icke goed for att faa ded fra pigen igien.
- 24 Imod effterhøsten begynte Slosf: att skrante, bleff syg oc formaatte liided, loed Kudsken offte lucke op oc til for sig,

Bilag 5

131

anded Rom saa wii icke kunde høre for dennem; hun saed paa Chri-
 1666. 3 Skiød, oc haffde sig meget flane worn; En dag war hun noget v-pas-
 selig, gjorde sig ett Øllebrød, satte ded vde paa Fyrfaded; Slosf:
 saed inde hoes mig oc snackede; Chresten, oc Christian gantede sig
 6 hender der vden for; oc skulle Christian røre i Øllebrøet oc smage
 om ded war varmt nok; Chresten siger til Christian, drik ded vd
 om du tørst, ordene ware icke saa snart sagt, som giærningen war
 giort, oc fast i ded samme stoed Slosf: op, oc gik bort; Der dørene
 9 ware lucte, saed quinden som færdig til att daane; Ieg meente
 att ded war aff sygdom, oc bleff ræd att hun skulle hastig døe, oc
 Ieg skulle faa skyld for hendes død; spurte hastig, hwor har i ont?
 12 Hun swarte, ieg haffwer ont nok, bekræfftede ded med en stoer
 Eed, begynte att lucke sin Trøye op; saa saae ieg att hun war wree,
 wiste nok att Formalledidelser skulle føre ded onde fra hiertet,
 15 hwilcket oc skede, Hun forbante oc skiælte dem der haffde saa
 Narret hender syge stackel, hun haffde saa ont, haffde hwærcken
 faat waat eller tørt den dag. Ieg sagde giffwer eder tilfritz i
 18 skal wel faa et Øllebrød; Hun soer en stoer Eed, hwor hun skulle
 faa ded? ded war Sommer dag oc ingen Ild i Kackeluffnen; oc
 man kunde icke kalde paa nogen som kunde høre en; Ieg sagde, kar
 21 i tie, saa wil ieg komme Potten til att sye. Io (soer hun en forfærdel-
 lig Eed) ieg kand nok tie, oc ieg skal aldrig sige ded: Saa loed ieg he
 der legge tre stycker teylsteene, som altiid haffde ligget bag Nat-
 24 skriinet, oc der sætte sin Potte med Øl oc Brøe paa; (alt ded
 hun skulle giøre skulle skee tiendis, hun maatte oc icke sware mig o
 ieg spurte hender om noget med ord, men wel med tegn) hun satte

sig wed Potten, oc rørte der i med en Skee; Ieg saed altid paa min
 Seng om Dagen, oc der bleff Borted sat for mig; haffde et Stycke
 3 Kriide, oc skreff paa Borted adskilligt, spurte alt imellem om Pot-
 ten søe? hun keeg flittig til, men wirrede med sit Hoffwet: der
 ieg haffde spurt tredie gang, oc hun wente sig til mig, oc saae ieg loe,
 6 saa tog hun paa som en der war gall, kaste Skeen aff Haanden,
 oc Stoelen om kuld, reeff atter henders trøye op, oc sagde, gie Fan-
 den wære saa narret; Ieg sagde, i er icke bedre wært, som troer att
 9 ieg kand Traalle; O! (soer hun en stoer Eeed) haffde ieg icke troet att
 I kunde traalle, ieg haffde aldrig laded mig lucke inde hoes eder,
 wil i troe ded. Ieg tenkte paa meget som dertil kunde swaris
 12 men sagde intet, smaa loe, oc loed hender saa bruuße vd; omsider
 græd hun, oc klagede sig meget. Nu, nu, (sagde ieg giffwer eder
 tilfritz, ieg wil komme Potten til att sye foruden Traaldom;
 15 Oc som wii haffde Fyrtøy, befoel ieg hender att slaa ild, oc tæn-
 de tre stycker ender lyß, att sætte vnder Potten; dermed Kaagte
 Potten, oc hun kyste paa sin Haand oc gaff mig, war meget glad,
 18 ieg gaff hender oc siden engang eller toe forloff der til saaledis
 att varme sig øl; altid kunde ded icke skee, thi naar winden stoet
 paa winduet (som med en lang Pik kunde opluckis) saa kunde rø-
 21 gen icke trække vd; Ieg sagde tencker paa eders Eed, oc sladdrer icke
 vd hwad her skeer; ellers betagis øß lyßene, i ded ringste mister wii
 nogle aff dem; Hun sagde hart ney, att ded skulle icke skee; Ieg for-
 24 nam intet dertil nogen tiid, men wel mange Aar effter, att hun
 haffde sagt, att ieg tog toe halff løße golff-Steene op, (som siden an-
 derledis

Bilag 6

Formidlingsovervejelser: Trolddom og trolddomsforestillinger

Som en konsekvens af dette speciales fokus på forestillingsverdenen i 1600 tallet, synes det oplagt at anvende dette med henblik på en levende form for historieformidling. Det kunne for eksempel være en form for reenactment, hvor et historisk marked eller et museum vil være mest oplagt som lokalitet. Man kunne dog også forsøge sig med et teaterstykke eller en sketch i forbindelse med et projekt i for eksempel en gymnasieklasse.

En sådan reenactment kunne tage form af en genopførelse af en trolddomsproces, eventuelt med udgangspunkt i én af de typiske konfliktsituationer med et dertil hørende hævnmotiv. Herigennem kunne de forskellige opfattelser og diskurser så demonstreres gennem forskellige roller, ligesom de situationer, der kunne øge risikoen for trolddomsbeskyldninger, og de politiske aspekter kunne eksemplificeres. Man kunne her også inddrage forsvarsstrategierne og vredesopfattelsen, således at relationerne og forskellene mellem de forskellige diskurser kommer til udtryk. Derudover kunne man, gennem dommernes roller, søge at demonstrere udviklingen og betydningen af de forskellige love og bestemmelser på området, således at processen også giver et indblik i retssystemets historiske udvikling på området. Endelig kunne der også indgå faktuelle elementer fra trolddomsprocesser, som reelt har fundet sted, ligesom kirkens holdning til henholdsvis den beskyttende og den skadevoldende trolddom kunne inddrages.

Man må naturligvis forvente af formidlingsmæssige hensyn at måtte gå på kompromis med visse begreber og termer, som ikke er strengt nødvendige, for at kunne kommunikere indholdet bedst muligt ud til publikum. Dette, i og med at publikum på et historisk marked eller et museum må formodes at være en blanding af børnefamilier og historieinteresserede voksne. Formidlingen må derfor ikke blive for abstrakt eller teoretisk, samtidig med den skal bevare en høj nok grad af faglighed til at fange voksne, som muligvis selv har læst meget om denne del af historien. Man kunne derfor overveje at lave en folder, som kunne deles ud til publikum på forhånd, således at man kommer de behov i møde, som især historieinteresserede voksne kunne tænkes at have. Ved formidlingen kan der også være sproglige hensyn at tage, især hvis lokaliteten er et museum, hvor der også kan tænkes at være en del udenlandske besøgende. I den henseende kan det måske være en ide at sørge for, at disse kan lytte med på en oversættelse via en app eller andre teknologiske hjælpemidler.

Alternativt kunne man også kombinere reenactmentmetoden med en video eller udstilling, hvor publikum selv har mulighed for at opsøge yderligere informationer, hvis de ønsker det. På et marked

kunne man også opføre boder, hvor henholdsvis spåkvinder og/eller ”kloge folk” kan tilbyde forskellige former for magiske ydelser, og hvor den folkelige betoning af de positive elementer ved trolddommen fremhæves.

Endelig vil der, om målgruppen er en gymnasieklasse, og metoden udføres i forbindelse med et projekt, måske i højere grad være mulighed for fordybelse. Her kunne man uddelegere forskellige opgaver til eleverne, som de skal lave oplæg eller plancher om, for eksempel om de forskellige opfattelser af trolddom eller reelle processer, der kunne tjene som inspiration. Dog må man forvente, at det også i et sådant tilfælde kan blive nødvendigt at holde igen med visse abstrakte begreber og termer for ikke at modvirke den effekt, som en levende historieformidling gerne skulle have.

Fordelene ved at anvende reenactmentmetoden er, at denne kan fange tilskuere, som ikke indfanges ved mere boglige metoder og gøre historien mere levende. I lyset af at mange mennesker tilsyneladende har svært ved at se, hvad historiefaget har at tilbyde dem, synes det at være af stor betydning, at formidlingen kan gøres mere levende og vedkommende, skønt dette også kan indebære, at der må gives afkald på visse aspekter ved emnet, som bedst kan formidles skriftligt. Det er dog muligt, at nogle af publikummerne eller eleverne så selv vil supplere formidlingen ved at opsøge yderligere informationer, når interessen først er vakt. Samtidig giver metoden mulighed for at leve sig ind i kultur og tankegang på en anden måde end mange andre metoder, og dette synes netop givtigt med henblik på et emne, som centrerer sig om forestillingsverdener, mentaliteter og kulturer.

Formålet vil være at øge forståelsen for, hvorledes forestillingsverdener kunne se ud på et givent nedslag i tiden, og derigennem give publikum mulighed for at lære mere om sig selv ved at blive præsenteret for forskellige måder at ræsonnere og håndtere konflikter på. Det vil sige måder at forholde sig på, som på én gang kan synes meget forskellige fra nutidige tilgange, men som samtidig måske også kan vække en form for genkendelse på visse punkter. I en samfundsmæssig kontekst kan der i forlængelse heraf også perspektiveres til kollektive mekanismer såsom marginalisering, mobning og dannelse af fjendebilleder ud fra politiske og sociale perspektiver. Som en form for inspiration til, hvorledes konflikter kan håndteres, kan man for eksempel overveje om en humoristisk tilgang til konflikter i forskellige situationer kan være at foretrække fremfor affektudbrud. Det afhænger dog naturligvis af, hvordan humoren anvendes. Endvidere kan man anvende den religiøse betoning i konflikterne som et indblik i, hvorledes nogen mennesker, måske især i andre lande, kan tænkes at ræsonnere i henhold til konflikter ud fra andre referencerammer og forklaringssystemer. En

sådan samfundsmæssig perspektivering vil formentlig især være oplagt i en gymnasie­mæssig sammenhæng, hvor der i højere grad er mulighed for at gå ind i sådanne diskussioner og studier.

Et mentalitetshistorisk fokus kan således, i kraft af dets kulturbegreb, bidrage med en indsigt i andre aspekter af historien, der gør denne mere "levende", hvilket reenactment metoden yderligere kan forstærke. Derigennem bliver det måske muligt, især hvis den pågældende reenactment henlægges til et historisk marked, at få fat i et andet publikum end det, som oftest går på museer. En mere levende forbindelse til fortiden kan måske også være med til at øge følelsen af fællesskab, idet studierne foretages sammen og ikke hver for sig.

Bilag 7